

Alkotmány és alkotmányosság – Veszélyek és lehetőségek a közjogi rendszer átalakulása körül

I. Szakmai bírálólat vagy politikai ellenvetések?

Vörös Imrének *Grosschmid – reloaded Tudósítás a jogállamiság határvidékeiről*² című tanulmánya (a továbbiakban: tanulmány) még akkor is alapvető fontosságú kérdéseket vet fel és tárgyal érdemben, ha következtetései – akár a túl éles penge – esetleg továbbfutnak azokon a pontokon, amelyek pusztán a tények alapján egyértelműen igazolhatónak látszanak. Ugyancsak fontos leszögezünk azt, hogy Vörös professzor jogtudói felelősségéből adódóan pontosan azt tette, ami *mindannyiunknak* kötelességünk: felhívni a figyelmet a veszélyekre, mégpedig *idejében*, tehát a valós bajok, a visszafordíthatatlan, vagy csupán nehezen visszafordítható folyamatok megindulása előtt. Ne felejtjük, amiként a harang is rendeltetése szerint hangos, ugyanígy a közélet fontos jelenségeit elevenen érintő folyamatokkal kapcsolatos figyelmeztetésnek is kellően határozottnak kell lennie, hogy feladatát teljesíthesse. Ugyancsak látnunk kell, hogy Vörös Imre tanulmánya óvatosan és pontosan fogalmaz, amikor a jogállamiság és az alkotmányosság biztonsága vonatkozásában kifejezetten *veszélyekről* és „*alapos gyanú*”-ról ír.

Nem szabad szem elől tévesztenünk azt sem, hogy a tanulmány – amely a szerzőnek a hvg hasábjain *Államcsínytevők* címmel megjelent esszéjének³ tudományos igényű továbbfejlesztése – aktuálpolitikai relevanciája mellett is precíz tudományos munka, amelyet ehhez illő komolysággal érdemes megvitatnunk. Annak érdekében, hogy a felvetett kérdéseket tárgyilagosan közelíthessük meg, hogy tisztán lássuk, Vörös Imre bírálata merőben *szakmai természetű*, példálózó jelleggel felsorolunk néhány olyan írást, amelyek a közelmúltban a vezető kormánypárthoz közelálló orgánumban (Polgári Szemle, Demokrata, Magyar Szemle) láttak napvilágot.

Prugberger Tamás *Az Európai Unió és az IMF reflexiója az Orbán-kormány politikai törekvéseire* című írásában⁴ tárgyilagosan, ám határozottan bírálja a köztisztviselőkről szóló 2010. évi LVIII. tv.-nek az indoklás nélküli elbocsátásra vonatkozó, utóbb alkotmányellenesnek bizonyult, ám már az elfogadás pillanatában az Alapjogi Chartával is ellentétes rendelkezését, továbbá az e norma helyébe lépett szabályt, ami „szakmai bizalomvesztés” esetére teszi lehetővé a felmentést. Prugberger emlékeztet a 98 %-os különadónak az emberi méltóságot sértő voltára, ami miatt az AB ugyancsak megsemmisítette a normát. Bírálja az Országos Érdekegyeztető Tanács és a Munkaerőpiaci Alap Irányító Testületének a 2011. évi XCIII. tv.-nyel való felszámolását. Megjegyzendő, szintén Prugberger professzor a *Magyar munka- és közszolgálati jogi reform – európai kitekintéssel* című könyvében⁵ több helyen utal arra, hogy az új keletű hazai szabályozás gyakorta (például a munkaidőkeret szabályozásánál) megy el addig a pontig, ahol a normatartalom ugyan még nem mond ellent az irányadó EK irányelveknek, ám amely pont már *messze túl van azon a határon*, amelyet az EU tagállamainak bevett gyakorlata alapján megvonhatunk.⁶ Zárug Péter Farkas politológus *Áder világos üzenete* című írásában⁷ a 2010 tavaszán kormányra került politikai erő három alapvető jogtechnikai „trükkjét” bírálja, amelyeknek ideje – a szerző reménye szerint – Áder

¹ ELTE ÁJK Állam- és Jogelméleti Tanszék

² Vörös Imre: *Grosschmid – reloaded Tudósítás a jogállamiság határvidékeiről*. Jogelméleti Szemle. 2012. 3.

³ Vörös Imre: *Államcsínytevők*. hvg 2012. március 7. A jegyzetekkel ellátott változat 2012. március 8-án az online kiadásban jelent meg. (http://hvg.hu/velemeney/20120308_allmcsinytevok_voros_imre)

⁴ Prugberger Tamás *Az Európai Unió és az IMF reflexiója az Orbán-kormány politikai törekvéseire* Polgári Szemle 2012. 8. évfolyam 1-2. szám 15-35.

⁵ Prugberger Tamás: *Magyar munka- és közszolgálati jogi reform – európai kitekintéssel*. Novotni Kiadó. 2012. Miskolc

⁶ Prugberger Tamás: *Magyar munka- és közszolgálati jogi reform...* 80-89.

⁷ Zárug Péter Farkas: *Áder világos üzenete*. Demokrata 2012. XVI. 25. 36-37.

János köztársasági elnökké választásával lejárt. Ilyen „trükknek” nevezi Zárug az érdekegyeztetés folyamatát megkerülő *egyéni képviselői indítványokat* (amelyek Kormány-előterjesztés esetén nem takaríthatók meg); a különféle, az Alkotmányba nem illő szabályoknak az Alkotmányba, illetve az *Alaptörvénybe emelését*, hogy azok az Alkotmánybíróság által megkérdőjelezhetők ne legyenek; végül a zárószavazások előtti, a tervezetet *lényegesen és érdemben érintő módosító indítványok* benyújtását, ami többek között szintén az érdekegyeztetés jogszabály – és a politikai kultúra – által megkívánt követelményét sérti. Náray-Szabó Gábor az alkotmányozást előkészítő egyik konferencián⁸ előadását, majd annak írásos változatát⁹ a Magyar Szemle hasábjain a következő gondolatokkal zárta: „*Tudnunk kell azonban, hogy ilyen különleges helyzet egy, akár több emberöltő során csupán egyszer áll elő. A súlyos tapasztalatok hatására a nép átmenetileg feladta a jogbiztonságra való igényét, és az igazságosságot választotta. De csak most az egyszer! A lehető legrövidebb idő alatt vissza kell térnünk a jogfolytonosság megszokott és kipróbált rendszeréhez, tiszteletben kell tartanunk a most már általunk alkotott, az íratlan erkölcsöz is igazodó törvényeket. Egy ideig a jogszabályok fetisizálása helyett hallgathatunk csupán a szívünkbe írt parancsra, de hamarosan véget kell vetni a jog és az erkölcs kettősségének, mert ha ez nem sikerül, anarchiába süllyed a nemzet.*”¹⁰

A fentebbiek alapján alighanem be kell látnunk, hogy Vörös Imre tanulmánya mindössze abban tér el a többi – a kormányerőkkel adott esetben szimpatizáló – kritikus hangtól, hogy következtetéseiben *messzebb megy* azoknál, hogy olyan súlyú dolgot fogalmaz meg, amelyre a demokrácia és jogállamiság értékei iránt fogékony olvasó érzékenyen reagál, függetlenül attól, hogy osztja-e a szerző aggályait, avagy sem. Aggályaink léte vagy nem léte azonban nem kis mértékben áll összefüggésben vizsgálati perspektívánktól. Azzal tehát, hogy pusztán *pillanatfelvételt* készítünk-e a jelenlegi állapotról, és csupán azokat az *elmozdulásokat* figyeljük, amelyek néhány hónap vagy év leforgása alatt történtek egy alapvetően rendben lévőnek, de legalábbis értéksemlegesnek ítélt állapothoz képest, vagy a ma tapasztalható változásokat egy *tágasabb történeti-kulturális kontextusban*, mintegy nagyobb „képkivágással” szemléljük-e. Egyúttal figyelembe vesszük azokat a történeti-szociológiai tényezőket is, amelyekre *válaszul* születnek napjaink nem ritkán valóban problematikusnak tekinthető intézkedései. Úgy vélem az utóbbi eljárás esetén hitelesebb képet kaphatunk a kor történéseiről, még akkor is, ha ezzel olyan területre kényszerülünk, amely túlmutat a jogfilozófia szoros értelemben vett terepén. Nem tehetünk azonban másként, ha belátjuk, hogy a jog és az alkotmányosság olyan *társadalmi jelenség*, amely csupán a társadalmi mozgások valós folyamatainak tekintetbe vételével értelmezhető helyesen. Ellenkező esetben ugyanis fennáll a veszély, hogy bennrekedünk a jog és az alkotmány olyan – merőben formális, logikai – értelmezési tartományában, amely sok mindenre alkalmas, azonban a *tartalmi alkotmányosság* megítélésére aligha.

II. A vélelmezett közjogi veszélyekről

Talán nem szükséges tételesen szemügyre vennünk Vörös Imre tanulmányának valamennyi konkrét felvetését ahhoz, hogy összességében ítéletet alkothassunk a tanulmány végső következtetéséről. Vörös maga is azon az állásponton van ugyanis, hogy az utóbbi évek jogalkotási termékeit nem *egyediségükben*, hanem *összefüggéseikben* kell szemlélünk. Annak érdekében azonban, hogy értékelésünk ne nélkülözze a dologhoz elengedhetetlen tárgyszerűséget, röviden kitérünk Vörös felvetéseinek legsarkalatosabb pontjaira.

Helyesen mutat rá a szerző arra, hogy hazai jogszabályainknak nem csak az uniós

⁸ A konferenciára az MTA székházában 2011. januárjában került sor.

⁹ Náray-Szabó Gábor: Jog és erkölcs a mai közéletben. Magyar Szemle. 2011. Új folyam XX.3-4. 74-81. A dolog különlegessége, hogy a folyóirat ugyanezen számának első írásában a miniszterelnök Mádl Ferencet köszöntötte 80. születésnapja alkalmából.

¹⁰ Náray-Szabó Gábor i.m. 81.

jogszabályokkal kell összhangban lenniük, de ki kell állniuk az *alkotmányosság* próbáját is. Az sem tehető vita tárgyává – hiszen e körben a tanulmány pusztán a tényeket sorolja fel –, hogy az Alkotmánybíróság megsemmisítette a médiatörvény és a büntető eljárási törvény néhány olyan rendelkezését, amelyet a jelenlegi Országgyűlés fogadott el, illetve hogy az Alkotmánybírósághoz *actio populáris*ként való fordulás lehetősége szűkült. Ugyancsak megfontolandóak a szerzőnek azok a felvetései, amelyek a bíróság-kijelölési joggal kapcsolatosak, noha ez önmagában aligha jelenti a független bírósághoz való jog sérülését. Ahhoz ugyanis, hogy ennek a jognak a sérülését megállapíthassuk, előzetesen azt kellene bizonyítanunk, hogy a magyar bírósági rendszerben vannak olyan szervezeti egységek vagy bírák, amelyek függetlensége *eleve kétségbe vonható*. Tökéletesen helyesen mutat rá azonban a szerző, problematikusnak tekinthető, hogy a bíróság-kijelölésről szóló döntés – eltekintve a nagyjából az eljárási szabályok megsértésére korlátozódó esetköről – önállóan *nem fellebbezhető*.

Szükséges rámutatni arra, hogy amennyiben a bíróság-kijelölés során az ügy olyan bíróhoz kerülne, akitől az *ügy tárgyilagossága megítélése nem várható*, akkor a felet az általános szabályok szerint megilleti a jog, hogy a *kizárási okot* bejelentse, így az új jogintézmény – a függetlenség oldaláról vizsgálva a kérdést – aggálymentesnek tekinthető. A *jogérvényesítés* lehetőségének és a *fellebbezés* intézményének általánosságára szempontjából azonban már valóban felmerülhetnek alkotmányossági aggályok. Az Alaptörvény szerző által is hivatkozott XXVIII. cikkének (1) bekezdése kimondja a bíróhoz való jogot. Ez a jog tehát önmagában nem sérül, hiszen a fél a kijelölés következtében is bírói fórum elé jut. Az Alaptörvény I. cikkének (3) bekezdése azonban üdvözlendő módon kimondja a *jogkorlátozás arányosságának* elvét. Az Alaptörvény XXVIII. cikkének (7) szakasza pedig a *jogorvoslat* elvét. A bíróság-kijelölés azonban a jogérvényesítést olyan mértékben *nehézhítheti* meg, teheti költségessé, amely már *aránytalan terhet* jelent a fél számára, és amely a *fellebbezés* intézményét mindenképpen szükségessé teszi. A bíróság-kijelölés tényleges és a dolog érdekét érintő *fellebbezhetetlensége*¹¹, nagyjából csupán az eljárási szabályok megsértése esetére korlátozódó jogorvoslati lehetősége tehát ellenkezik nem csupán az Alaptörvény XXVIII cikkének (7) bekezdésében biztosított joggal, amely a fellebbezést *általánosan* megengedi, hanem az Alaptörvény I. cikkének (3) bekezdésével is, amely a *jogkorlátozás arányosságát* mondja ki. E két szabály együttes értelmezéséből egyértelműen az következik, hogy a jogrendszer minden olyan esetben (is) lehetővé kell, hogy tegye a valós jogorvoslatot, amelyben legalább *elvileg* olyan döntésre kerülhet sor, amely az állampolgárok és általában a jogalanyok alapvető jogainak gyakorlása vonatkozásában bizonyos *korlátozást* jelentenek, és így a döntés nyomán a jogkorlátozás *aránytalansága* elméletileg felmerülhet. A konkrét kifogásnál maradván pedig be kell látnunk, hogy a bíróságok ügyterhelésével összefüggő *igazgatási és költségvetési* nehézségek nincsenek arányban a fél jogérvényesítéshez való jogával. Különösen pedig akkor, ha e nehézségek az ügy és az ügyfél utaztatása helyett a *bíró kivezérlésével* is megfelelően kezelhetők.

Figyelemmel tehát a bíróság függetlenségével kapcsolatos aggályok eloszlathatóságára, hajlok tehát arra, hogy a bíróság-kijelölési jog bevezetése mögött nem annyira a jelenlegi Kormány diktatórikus, a bíróság függetlenségét, és a tisztességes eljárás elvét sértő törekvése állhat, mint sokkal inkább *jogalkotási hiba*, a szabályozás kellő *végiggondolásának hiánya*. Ez azonban semmit nem von le a szerzőnek abból az érdeméből, hogy a bíróság-kijelölési joggal kapcsolatban felmerülő alkotmányossági aggályokra felhívta a figyelmet. Igaz ez még akkor is, ha az alkotmányossági aggályok inkább csak az *érdemi fellebbezhetőség hiányával* összefüggésben merülhetnek fel, és az Alaptörvénynek részben más rendelkezései alapján, mint amelyeket a szerző kiváló tanulmányában megjelölt.

¹¹A 2012. évi CXI. törvény a bíróságok szervezetről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény, valamint a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 2011. évi CLXII. törvény módosításáról a 2. és a 3. §-ában formálisan ugyan lehetővé teszi a fellebbezést, azonban mérlegelési jogkörben hozott döntés esetén nem. Csakhogy itt éppenséggel mérlegeli az OBH elnöke az ügyterhelést, és e mérlegelés alapján dönt a másik bíróság kijelöléséről. Ahogy Vörös rámutat, e körben tehát legfeljebb csupán eljárási szabályok megsértésére való hivatkozással lehet szó a döntés fellebbezéséről. Ez azonban – figyelemmel a döntésnek jellemzően a jogérvényesítés egyszerűségét és gazdaságosságát mint jogos érdeket esetlegesen hátrányosan érintő természetére is – aligha tekinthető érdemi jogorvoslatnak. Vö. a bíróságok szervezetről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény 63.§. (4) bek.

Az Országos Bírói Hivatal elnökének jogkörével¹² kapcsolatban megfogalmazott aggályok elsősorban azért figyelemreméltóak, mert egy ilyen fajsúlyú, többek között a *bírói függetlenséget* garantálni hivatott törvény esetén feltétlenül *tisztázandó* lett volna, hogy milyen *jogelméleti* és *jogpolitikai szükségszerűségek* szólnak a bírósági szervezet gyakorlatilag *kettős irányítás* (Kúria elnöke és OBH elnöke) alá helyezése mellett. Maga a szabályozás *tartalma* tehát álláspontom szerint önmagában *nem sérti* sem az alkotmányosságot, sem pedig a bírói függetlenséget, azonban az a *mód*, ahogyan sor került egy kialakult, és az európai standardok szerint megalkotott struktúra különösebb indoklás nélküli átalakítására, a *közbizalom* szilárdságának szempontjából legalábbis aggályos. Ha ugyanis e szabályozási mód nyomán esetleg csökkenne a bizalom a bírói tevékenységgel szemben, már önmagában ez is erodálja, közvetve veszélyezteti az *alkotmányos kultúrát*, amelyet pedig a jogalkotásnak feltétlenül erősítenie kellene. Az OBH elnökének jogkörére, különösen a személyi kérdésekben való döntési jogosultságára vonatkozó szabályozás mindazonáltal különös fénybe kerül a bírákra vonatkozó nyugdíjkorhatár módosításával együtt tekintve. Nem arról van szó, hogy a bírósági struktúrához és a személyi állományhoz ne lett volna indokolt hozzányúlni már korábban is (többek között oldva a meglehetősen belterjes „kinevelési” rendszeren, tapasztalt ügyvédek és jogtanácsosok pálya közelébe engedésével),¹³ csakhogy egyáltalán nem mindegy sem a *mód*, sem pedig az azzal kapcsolatos *összkép*, ami a társadalomban kialakul az átalakítás lehetséges okairól és céljairól. Az alkotmányos kultúra része kell, hogy legyen ugyanis annak a biztos tudata és átérzése, hogy a strukturális átalakítások és személyi változások mikor *növelik* az alkotmányos biztonságérzetet, és mikor hatnak ellenében annak. Az okokat illető megfelelő és kielégítő tájékoztatás hiánya azonban a legkevésbé szolgálja ama alkotmányos komfortérzetet és a bíróságok iránti bizalom növekedését.

Vörös tanulmányának – álláspontom szerint – az egyik legfontosabb aspektusát a *sajtó* szabályozásának kérdése jeleni, ezért – valamint a téma történeti-szociológiai alapjai, nem utolsósorban különös jogelméleti relevanciája okán – e problematikával érdemes külön fejezetben foglalkozni. Vörös Imre kritikája azonban érint egy további, igen lényeges, a költségvetés elfogadásával összefüggő kérdést, amire még itt célszerű kitérnünk. A szerző rámutat arra, „*hogy a Költségvetési Tanács az Alaptörvény 44. cikkének (3) bekezdése és a Magyarország gazdasági stabilitásáról szóló 2011. évi CXCV. törvény 25-26. §-a szerint vétójoggal bír a költségvetés elfogadásával szemben, melynek elnökét a köztársasági elnök nevezi ki [(4) bekezdés] 6 évre.*” Vörös így folytatja: „*Mivel a Tanács – ez utóbbi törvény 27. § (5) bekezdése értelmében 2 – azaz: kettő! - tag jelenlétében is határozatképes, így két ember megakadályozhatja azt, hogy Magyarországnak elfogadott költségvetése legyen, ami az Alaptörvény 3. cikk (3) bekezdés b) pontja szerint feljogosítja a köztársasági elnököt, hogy feloszlassa az Országgyűlést [9.cikk (3) bekezdés]. Ti. a következő választásokkal megalakultat is, mivel a Tanács tagjainak megbízatása túlnyúlik a négyéves parlamenti cikluson.*”¹⁴

Ha tárgyilagosak akarunk lenni, könnyen beláthatjuk, hogy a jelenlegi szabályozás mellett pusztán a *legszélsőségesebb esetben* fordulhat elő, hogy a Költségvetési Tanács két tagja *ténylegesen* megakadályozza, hogy az országnak elfogadott költségvetése legyen. Az azonban tény, hogy az 1990-ben szabadon megválasztott kormányerők 2/3-os többség hiányában egyáltalán nem voltak abban a helyzetben, hogy az akkori Alkotmány szerint 2/3-adot megkövetelő költségvetést fogadjanak el (feltéve, hogy az „ország társadalmi-gazdasági terve” alatt a költségvetési törvényt érteni kellett). Az állampárti parlament által kódolt patthelyzet feloldására vagy ismételt választásokat kellett volna kiírni, annak reményében, hogy létrejön a kétharmados kormánytöbbség¹⁵, vagy – és valójában ez történt – a *paktumpolitikához* kellett folyamodni, amely

¹²L. a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 2011. évi CLXII. tv. 2., 6-9., 17-18., 23., 26-34.§

¹³Vö. Fleck Zoltán: Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Napvilág. Budapest. 2001.

¹⁴Vörös i.m.

¹⁵E többség birtokában lehetett volna ugyanis költségvetést elfogadni, vagy az ország „társadalmi-gazdasági terv”-ére vonatkozó 2/3-os szabályt kiiktatni. Természetesen egyéb *elvi* lehetőség is fennállt a helyzet megoldására, ugyanis jogszabály *sehol nem mondta ki*, hogy a 2/3-os többséget igénylő *társadalmi-gazdasági terv* alatt a kifejezetten pusztán pénzügyi természetű, és nem terv jellegű *költségvetést* is feltétlenül érteni kell. Ez a fajta, az Alkotmányt betű szerint értelmező megközelítés ráadásul tökéletesen összhangban lett volna az Alkotmánybíróság azon gyakorlatával, amelyet a

azonban nem kis mértékben ásta alá a megválasztott parlament iránti bizalmat.¹⁶ Mindenesetre azt látnunk kell, hogy ha *nem ítéljük diktatórikusnak*, egyeduralmat kódolóknak és hatalomátmentőnek az 1990 előtti állampárti parlament döntését az ország társadalmi-gazdasági tervének 2/3-ossal a tételéről, amelyből az következett, hogy a választásokon győztes pártok képviselői *képtelenek* voltak a költségvetés elfogadására, akkor ma bajosan állíthatjuk az egyeduralom szolgálatát egy olyan szabályról, amely csupán *potenciálisan* és *közvetve* vezethet ugyanarra az eredményre, amelyre az 1990-ben hatályban volt Alkotmány. Hangsúlyozandó, hogy mind 1990-ben megvolt, mind pedig ma fennáll annak a lehetősége, hogy a helyzet feloldására 2/3-os többség megszerzésével kerüljön sor. Ha azonban egy ilyen felvetést a ma vonatkozásában cinizmusnak érzünk, ugyanígy cinizmusnak kell (kellett volna) tekintenünk azt az 1990-es helyzet vonatkozásában is.

Vörös Imre hivatkozta a miniszterelnök *Kronen Zeitung*ban tett nyilatkozatát, amelyben a politikus kijelenti, a következő kormányok mozgásterét a minimálisra kívánják szűkíteni.¹⁷ Csakhogy az 1990 előtt regnáló és a jelenlegi kormányzati erő gyakorlata között mindössze annyi a különbség, hogy előbbi a szabadon megválasztott Országgyűlés és Kormány mozgásterének szűkítésére irányuló törekvését *pusztán megvalósította*, de *nem tette közzé a Kronen Zeitungban*. Nem arról van tehát szó, hogy a jelenlegi kormányerők az elmúlt huszonhárom évben példátlan, diktatórikus törekvéssel álltak elő, hanem pusztán annak lehetünk tanúi, hogy a történelem és a politikai folyamatok valóban és szükségszerűen írják le bizonyos *ingamozgást*.

Ha ezt belátjuk, akkor az a kézenfekvő kérdés adódik, hogy ez a mozgás *egyre hevesebbé* válik-e, vagy eljut-e valaha egy *nyugvópontra*, de legalábbis egy olyan mérsékelt aktivitásig, amely nem befolyásolja hátrányosan a mindennapok nyugalalmát. Maradva a példánál: az ingamozgás sajátossága, hogy kilengései – hacsak újra nem lendítik az ingát – minden egyes úttal csökkennek. Hogy a jelenlegi Országgyűlés csupán szélsőséges esetre tette lehetővé a költségvetés hatálybalépésének két fő általi megghiúsítását, de *nem állította vissza egyenesen a 2/3-os elfogadás követelményét*, ezt én – összehasonlítva a sokak által demokratikusnak és jogállaminak ítélt 1989-1990-es állapotokkal – mindenképpen a *kilengés csökkenéseként* értékelem.

Nagy kérdés azonban, hogy a folyamat megmarad-e ebben a mederben, és az aktuális politikai vezetés határozottan ellent tud-e állni annak a vitathatatlan kísértésnek, hogy az ingához nyúljon, és lendítsen egyet rajta. Bölcs belátással látnia kell(ene) ugyanis, hogy ha az ingát újra kilendíti, az idővel ismét az ellenkező irányban találja magát, és éppen ahhoz hasonló kilengéssel, mint amilyenre az ingát adott esetben most készítené – ha enged a pusztán pártpolitikai logikának, ám nem hallgat az *alkotmányos kultúra* nehezen formulázható intelmeire.

III. Az alkotmányos kultúráról

És ezzel – úgy vélem – a kérdés leglényegesebb pontjához érkeztünk: a kultúra, a *jogi és alkotmányos kultúra* kérdéséhez. A legnagyobb bajokat ugyanis magam *ekörül* látom. Az ezzel kapcsolatos hiányosságok szintén nem új keletűek, és a politikai palettának *nem is egyetlen* oldalát jellemzik. Az 1990 előtti magyar jogi gondolkodást meghatározó ún. *szocialista normativizmus* sajátos leágazása volt a nyugati jogpozitivizmusnak, amelyet egyúttal átítatott a marxizmus jogról való gondolkodásának „osztály jellege”. E gondolkodásban – ebből következően – a jog egyfelől *formális-bürokratikus rendként*, másfelől *hatalmi akaratként*, az uralkodó osztály akaratként tűnt fel. Figyelmen kívül maradtak tehát azok az *etikai szempontok*, valamint a *társadalom működésének azok az objektív törvényszerűségei*, amelyek fontosságára szinte egyedülként, de

testület akkori elnöke – a később még tárgyalandó – *alkotmánypozitivizmus* kategóriájával jellemezett.

¹⁶Amint talán többen emlékszünk, az ún. MDF-SzDSz paktum – többek között – a köztársasági elnöki tisztségnek az SzDSz számára való átengedéséért cserébe lehetővé tette egyebek mellett a költségvetési törvénynek, az „ország társadalmi-gazdasági terv”-ének (1949. évi XX. törvény 19. § (3) c pont) ún. feles-törvényé tételét.

¹⁷Kronen Zeitung 2011. 06. 10. Orban: „Nur toter Fisch schwimmt mit dem Strom.”

mindenképpen az elsők között figyelmeztetett az 1945 utáni jogbölcseletben az egyébként marxista Peschka Vilmos.

Az ilyen és ehhez hasonló szempontok nagyjából és jobb esetben a „polgári moralizálás” kategóriájába estek, amelynek sajátos „melegágyai” voltak azok a jobbra vidéki bíróságok, amelyeknek polgári ügyszakos bírúira – legalábbis a büntető bírakkal való összehasonlításban – kevésbé esett a párthatalom ügyelő tekintete. A büntetőbíróságoknak ugyanis speciális funkciót szánt a hatalom. Amint Kahler Frigyes összegzi az 1945 után kialakult helyzetet: „Magyarországon a kommunista diktatúrában a büntetőjog „az osztályharc legélesebb fegyvere”-ként szolgálta a kommunista párt kizárólagos hatalma megszerzésének, majd megtartásának célját.”¹⁸ Kifejezetten a büntetőbíróságokkal kapcsolatban más helyütt megjegyzi: „A bírói kar egy része a nagy elbocsátások után is ragaszkodott a tisztességes eljáráshoz és ítélkezéshez, rájuk büntető eljárás és súlyos börtönbüntetés várt.”¹⁹ A bírói szervezetet arányaiban nem kisebb mértékű elbocsátás érintette, mint az államigazgatást. Szintén az 1945-öt követő évek vonatkozásában említi Kahler: „Ezekben az időkben is voltak bírák és ügyészek – így a kecskeméti Rákossy Árpád és társai –, akik súlyos börtönt is szenvedtek, mert nem voltak hajlandóak csak tisztességesen ítélkezni, s voltak még 1100-an, akiket felállítottak, vagy felálltak a bírói székéből, mert nem voltak alkalmasak, csak tisztességes bíraskodásra, s erre nemigen volt kereslet ekkortájt.”²⁰

A kommunista hatalomnak tehát meglehetősen kedvezőtlenek voltak a tapasztalatai a bírói kar igazodási hajlandóságát illetően, és ez még a jelentős személycseréket követően is érezte hatását, különösen pedig azon civilisztikai terület vonatkozásában, amelynek átformálására ráadásul a hatalom kisebb gondot fordított. Semmi sem tűnt tehát veszedelmesebbnek, mint egyfelől – legalább formálisan és valódi garanciák nélkül – állítani a bírói függetlenséget, másfelől elismerni a bíró alkotta jogot, amely még a szocializmus évtizedeiben is szükségképpen engedett bizonyos fokú teret a merőben szakmai szempontok érvényre juttatásának. Azon szakmai szempontoknak tehát, amelyeket – eltekintve a kifejezetten koncepciók perек gyakorlatától – a római jog két és félezer éves hagyománya is befolyásolt, nem csupán az uralkodó jogi ideológia. A bírói tevékenységnek és a jogi szakmaiságnak ez a viszonylagos – tudjuk jól, távolról sem teljes – kontrollálatlansága a vulgármarxista ideológia nézőpontjából még a legszerényebb és legcsökevényesebb mértékében is veszélyeztetni látszott a szocialista típusú jogfelfogást, és az annak alapján kialakítani és fenntartani igyekezett jogrendszer egységességét. Hogy Peschka felvetései a bírói jogról kedvezőtlen fogadtatásban részesültek a „hivatalos” kortárs hazai jogfilozófia részéről, egyáltalán nem véletlen tehát.

Peschka mindezen túl további eretnekgyanús – sőt a kor hivatalos ideológiájához képest ténylegesen eretnek – gondolatot fogalmaz meg a jognak az *uralkodó osztály akarataként* felfogott marxista ideológiájával szemben. Azt hangsúlyozza ugyanis, hogy az *osztályakarát* és az *államakarát* nem pusztán *tartalom* és *forma* kapcsolatában áll egymással, hanem a jogalkotás folyamatában az állam önálló entitása és saját (össztársadalmi szempontoktól sem független) érdeke révén az államakarát *el is idegenedik* a primer osztályakarattól.²¹ Érvelésében hallatlanul szellemesen használja Hegel, Kerimov, Engels gondolatait és kijelentéseit, természetesen annak érdekében, hogy saját, etikai megfontolásoktól áthatott eszméit²² a kor kánonjával alátámassza, és körül is bátyázza. A peschikai jogfilozófia lényege többé-kevésbé azzal jellemezhető, hogy hegeli módon mintegy *megszüntetve őrizi meg* az itthon akkor már két évtizede regnáló kommunista jogfilozófiát, árnyalásnak tüntetve fel (és talán annak is gondolva) munkáját, amely *két évtized megszakítása után kezdte visszavezetni a magyar jogfilozófiát polgári gyökeinek közelébe*.

¹⁸Kahler Frigyes: Jogállam és diktatúra. Kairosz. Budapest. 2005. 169.

¹⁹Kahler i.m. 172.

²⁰Kahler i.m. 191.

²¹Peschka Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Akadémia Kiadó. Budapest. 1965. 290-343.

²²Erről a morális alapállásról tanúskodik később Peschka *Az etika vonzásában* (Akadémiai Kiadó. Budapest. 1980.) című kötete is, amelyben többek között arra mutat rá, hogy a jogalkotás kapcsán említett „osztályakarát - államakarát” láncolatához hasonlóan a morális kategóriák – amelyek természetükből adódóan a konkrétságokra érzékenyek – a *jogi transzformáció generalizáló jellege* okán más közegbe helyeződve, annak természetéhez idomulva, a korábbitól eltérő értelemmel is telítődnek. (Peschka: *Az etika vonzásában*. 180-181.)

Egyáltalán nem véletlen, hogy az 1960-as években éppen a peschikai felvetések körül bontakozott ki az 1945 utáni magyar jogbölcselet leghevesebb vitája, amelynek során Szotáczy Mihály határozottan vette védelmébe a jog osztályakaratként való interpretációját.²³ A felek a vita után is kölcsönösen fenntartották álláspontjaikat, mindez azonban nem sokat jelentett abból a szempontból, hogy a Szotáczy nézetéhez közelebb álló hivatalos ideológia – bizonyos hangsúlybeli eltolódásokkal és terminológiai finomításokkal, illetve eltekintve néhány óvatos reformtörekvéstől²⁴ – alapjaiban *meghatározó* maradt mind az oktatásban, mind az elméletben.²⁵ Peschka jogfilozófiájából pedig elsősorban az ideológiailag semlegesebb, a *jogviszonyelméletre* vonatkozó megállapításokat tette magáévá a jogi oktatás és a hazai jogszemlélet, amelyet az 1980-as évek végéig kizárólag a marxizmuson belül értelmezett pluralizmus jellemezett.

Ilyen előzmények után 1990-ben szellemi téren meglehetősen kiszolgáltatott helyzetben találta magát a magyar jogász társadalom, tehát egy mentálisan legyengített immunrendszerrel kellett elgondolkodnia az alkotmányosság és a jogállamiság legalapvetőbb kérdéseiről. Történeti alkotmányos hagyományaink ellenére a *kartális alkotmány* rendszerét éppúgy tovább vittük, mint a jog és erkölcs azon merev, *jogpozitivist* gyökerű elhatárolásának paradigmáját, amelyet nemhogy tompítottak, de még zavarosabbá tettek a szocialista normativizmusnak a szocialista erkölcsökre való időnkénti hivatkozásai a joganyagban. Egy ilyen helyzetben tekintélyénél és tudásánál fogva a legkitüntetettebb figyelem középpontjába került a frissen felállított *Alkotmánybíróság*, amelynek megadatott a történelmi lehetőség, hogy jogi kultúránkat visszavezesse európai hagyományaihoz, hogy utat mutasson a merő jogi formalizmus Szkülái és a természetjogias kiáltozásoktól hangos közélet Kharüdiszei között. Hogy ez mi módon sikerült neki, erre egy paradigmátikus határozatának elemzése kapcsán még visszatérünk.

IV. A médiaszabályozással kapcsolatos aggályokról

²³Szotáczy a Peschkával folytatott vitájának összefoglalását adja 1970-es monográfiájában. Vö. Szotáczy Mihály: A jog lényege. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1970. 123-131.

²⁴E reformtörekvések elsősorban bizonyos kutatásokban, és olykor az oktatásban is jelentkeztek, azonban érintetlenül hagyva a hivatalos ideológiának a tananyagban és a számonkérésben jelenlévő hegemóniáját.

²⁵Szilágyi Péter: A jogbölcselet oktatása a jogi karon. 50-77. L. különösen 70. In: 225 éves a jogászképzés Budán, Pesten, Budapest. 2011. http://www.ajk.elte.hu/file/07_Szilagyipeter-Jogbolcselet.pdf Amint Szilágyi rámutat „A hatvanas évek második felétől a magyar jogbölcseletet a szocialista normativizmus meghaladására irányuló törekvések jellemezték (...) Ezek az elméleti törekvések kezdetben a szocialista normativizmus rendszerén belül, egy-egy kérdés újszerű és többnyire kritikai megfogalmazásában nyilvánultak meg, a későbbiekben azonban szétfeszítették annak elméleti és szemléleti kereteit, új elméleti-filozófiai orientációt kerestek maguknak, építve a hatvanas évek ún. marxizmus reneszánszára (ami egyébként még Szabó Imrét sem hagyta érintetlenül), és a marxizmuson belüli pluralizálódásra.” (L. Szilágyi i.m. ugyanott) Szilágyi elemzéséből is világos tehát, hogy a szocialista normativizmus meghaladására sajátos módon kezdetben csupán a szocialista normativizmus keretein belül került sor, és később is csak a marxizmuson és annak reneszánszán belül értelmezett pluralizmus medrében. E második „meghaladási kísérlet” fontos állomásának tekintti Szilágyi az 1970-ben megjelent jogelméleti tankönyvet. Mint írja: „Ezeknek a törekvéseknek a kezdeteire építve 1970-ben jelent meg az állam- és jogelmélet első háború utáni hazai tankönyve, amelynek jogbölcseleti fejezeteit Samu Mihály és Szotáczy Mihály írták.” (Szilágyi ugyanott) Csakhogy – amint említettük – Szotáczy éppen az 1970-es, *A jog lényege* című munkájában összegezte a Peschkával folytatott vitáját, és tartotta fenn saját, lényegében a szocialista normativizmus talaján álló nézeteit. „Lásd még Szabadfalvi József: A magyar jogelméleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. Jogelméleti Szemle 2000. 1. sz. A szerző tanulmányának „12. A magyar jogbölcseleti tradíció újra felfedezése” című fejezetében a következőket jegyzi meg: „A magyar jogbölcseleti tradíció újra felfedezésének az 1980-as évek közepétől lehetünk tanúi. Ekkorra a jogelméleti irodalomban már végleg meggyengültek a szovjet típusú marxizmus hazai pozíciói.” A helyzetleírás pontos. Ekkorra a szovjet típusú marxizmus hazai pozíciói meggyengültek, ám ez nem jelentette egyúttal ennek az irányzatnak a teljes marginalizálódását, másfelől mindez azt is jelentette, hogy ebben az időben több tere nyílt a marxizmus nem szovjet típusú, nyugatos irányzatainak. Ebben a szellemi közegben kezdődött igen óvatosan a magyar polgári jogfilozófia hagyományainak újra felfedezése a nyolcvanas évek végén, és ebben a munkában jelentős szerepet vállalt Szabadfalvi József. Más kérdés azonban, hogy e munka eredményeinek az oktatásban való kamatoztatására inkább csupán 1990 után került sor.

Mielőtt a hazai jogi kultúra sajátos alakulásának elemzésében továbbhaladnánk, külön fejezetben érdemes szemügyre vennünk Vörös Imrének a *médiaszabályozással* összefüggő ellenvetését. Ez ugyanis egyfelől szintén történeti-szociológiai visszatekintést igényel, másfelől alapvetően érinti a *sajtószabadsággal* kapcsolatos jogelméleti megfontolásokat. Felvetik tehát azt a kérdést, hogy egy jog, vagy jogelv mennyiben abszolútizálható, illetve mennyiben tekinthetünk el kialakulásának körülményeitől, és az azóta bekövetkezett történeti, kulturális és társadalmi változásoktól, nem utolsósorban a társtudományok (például szociálpszichológia) új keletű megállapításaitól.

A Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság elnökének kilenc évre történő kinevezése²⁶ tehát a korábbiaknál már lényegesen bonyolultabb kérdés, és sokkal inkább gyökerezik a rendszerváltozás elmúlt huszonegynéhány éves folyamatában, mint az összes többi alkotmányossági dilemma. Talán még abban is egyetérthetünk a szerzővel, hogy e körben nem megfelelő *válasz* született a jogalkotó részéről egy kétségtelenül fennálló *problémára*. Az azonban legalább ennyire nyilvánvaló, hogy egy olyan helyzetre született megkésett és talán vitatható válasz, amely a legtávolabbról sem volt összhangban a demokrácia szellemével és a *valódi sajtószabadsággal*. Ezek az értékek ugyanis a sajtó struktúrájának olyan organikus, a *társadalom spontán fejlődéséből következő kialakulását* feltételezik, amely kevéssé volt jellemző a szocializmusban pártfelügyelet²⁷ mellett kialakított és működtetett, majd lényegében érintetlenül hagyott magyarországi tömegtájékoztatásra.

A szerző tanulmányának második felében helyesen veti fel, hogy az egyes jogszabályok alkotmányosságát nem elkülönülten, hanem *összességükben és együttes hatásukban* kell vizsgálni, mégpedig annak tükrében, hogy azok elvezethetnek-e a közhatalom kizárólagos birtoklásához. E körben a szerző igen szellemesen, elegánsan és eredeti módon hivatkozik a *monopóliumellenes* szabályokra, amelyek kimondják, „*gazdasági erőfölényben van az, ...aki...tevékenységét a piac többi résztvevőjétől nagymértékben függetlenül folytathatja anélkül, hogy ...magatartásának meghatározásakor érdemben tekintettel kellene lennie versenytársainak...vele kapcsolatos ... magatartására.*”²⁸

Csakhogy ez a meghatározás nem csupán a jelenlegi *közjogi* átrendeződés vonatkozásában veendő figyelembe, de a Magyarországon a rendszerváltozáskor megörökölt, az állampárt által közvetlenül felügyelt és formált *médiastruktúrára* is, amely nagyobb részben ellenpólusát képezte az 1990-ben demokratikusan megválasztott közhatalomnak. Sőt, – emlékezzünk vissza – e struktúra kifejezetten deklarálta is azt az egyébként távolról sem igaz tételt, hogy a sajtó természetéből adódóan ellenzéki. És ezen a ponton rá kell mutatnunk, hogy az új sajtószabályozás kérdésének helyes és pontos értékelése szempontjából feltétlenül szükséges tekintetbe venni a *szabályozás tárgyának* számító magyarországi média elmúlt húsz éves történetét. Természetesen ennek a szociológiai tényalapnak a figyelmen kívül hagyásával is belekezdhetünk formál logikai fejtegetésekbe a sajtószabadság helyzetéről. Ez esetben valószínűleg azt kell majd belátnunk, hogy minden szokatlan és talán nem is feltétlenül kívánatos jogi jelenség ellenére – tényleges cenzúra hiányában – a sajtó Magyarországon formálisan *szabad*. Ha azonban kérdéseinket nem légtüres térben kívánjuk megválaszolni, hanem a társadalmi valóság tényleges összefüggésrendszerében – amiként Vörös Imre is igen nagy valóságérzékkel írta meg remek tanulmányát –, akkor nem takaríthatjuk meg a szembenézést a szabályozás tárgyának valós természetével.

A rendszerváltozás első évtizedében az eredetileg szocialista, monopolisztikus sajtóstruktúrájának a lebontására nem került sor, csupán az ún. átmentésére – privatizáció, (szerkesztőségi) spontán (ön) privatizáció útján, és a médiát érintő jogi helyzet bebetonozása révén a változtatáshoz szükséges kétharmados felhatalmazás megkövetelésével. A rendszerváltozás

²⁶L. a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. tv. 111. §

²⁷A „társadalom vezető ereje”-nek az Alkotmányban (is) kinevezett párt e funkcióját a szocializmus időszakának második felében operatív szinten a *Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya* látta el, amelynek neve 1988-tól *Társadalompolitikai Osztályra* változott. Vö. Takács Róbert: A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakba. Médiakutató. 2009. ősz.

www.mediakutato.hu/cikk/2009_03_osz/07_sajtoiranyitas_kadar

²⁸ 1996. évi LVII. törvény 22. §-a

második évtizedében csak arra történtek kezdeményezések, hogy egy *rivális* orgánrendszer kialakuljon, azonban a már *megelevő hegemónisztikus* struktúra messzemenő tiszteletben tartása, sőt adott esetben *erősítése* mellett. Ezt az erősítést jelentette ugyanis többek között az 1994-től 1998-ig tartó kormányzati ciklus idején „a két kereskedelmi televízió” piacra engedése, amelyek – a néhány évvel korábban hirdetett elvek ellenére – kevéssé mutattak ellenzéki magatartást a megszületésükkor regnáló, és számukra működési engedélyt adó hatalommal szemben. Külön érdekesség, hogy a sugárzási engedélyt elnyerő egyik kereskedelmi adó, az RTL Klub annak a Bertelsmann Groupnak az érdekeltségi körébe tartozik, amelyik az egykori pártlap, a Népszabadság kiadójának (Népszabadság Rt.) 1990-es megalapításában is részt vett.²⁹ E tények tehát aligha kerülhetők meg, ha a jelenlegi médiaszabályozás elfogulatlan értékelését kívánjuk elvégezni.

Merőben filozófiai síkra terelve a kérdést, alighanem egyetérthetünk Oswald Spenglerrel, aki közel száz esztendővel ezelőtt ekként ragadta meg a probléma lényegét: „*az álmodozót kielégítheti, ha a sajtó alkotmányosan „szabad”, a szakember azonban aziránt fog érdeklődni, hogy ki rendelkezik felette.*”³⁰ Természetesen sem az írott sajtó piacosítását elvégző *szocialista*, sem az elektronikus média magánosítását levezénylő *szociálliberális* kormány nem törekedett arra, hogy az új tulajdonosok az övékétől eltérő politikai irányzatokat támogassanak. A szerkesztőségek személyi összetétele, az egyes orgánumok hangvétele – eltekintve természetesen attól a szókészletcserétől, ami a demokratikus és jogállami átalakulásból szükségszerűen következett – érzékelhetően nem is változott, illetve az új, elektronikus orgánumok a működésüknek teret engedő hatalommal szemben legalábbis nem voltak barátságatlanok.

Sajátos esetet jelent hét megyei (párt)lap elidegenítése, amely a legnagyobb valószínűséggel politikai alku útján, és vélhetően megtévesztéssel történt az 1990-es országgyűlési választás két fordulója között.³¹ Az éppen hatalomra kerülő kormányerőket a vevő személye megnyugtató látszott. A tulajdont szerző Axel Springer azonban – függetlenül attól, hogy Németországban konzervatív orgánumok kiadója – üzleti vállalkozás lévén, a járt utat nem hagyta el a járatlanért, így a lapok irányultsága megmaradt. És ezen a helyen kell utalnunk arra, hogy Vörös Imre professzor igen tiszteletreméltó elvszerűséggel az Országgyűlés Kulturális Bizottságának Sajtó Albizottságában szakértőként, szintén a versenyjogi elvekre hivatkozással már 1990-ben is felemelte szavát a privatizáció ellen. Hogy milyen sikerrel, azt is tudjuk.

Napi szintű, *folyamatos, formális rendelkezés* pártok részéről ugyan nem valósult meg 1990 után a médiumok felett, azonban a *rendelkezési jogot* gyakorló tulajdonos *kijelölése* mind 1990 táján, a napilapok vonatkozásában, mind pedig 1994 és 1998 között, az elektronikus médiában *egyazon politikai oldal* által történt. A *rendelkezési jog gyakorlójának kijelölése* pedig nyilvánvalóan közvetett befolyást jelent a sajtó feletti *rendelkezés irányára*, sőt a tulajdonos kijelölése – mint egyszeri aktus – *maga is rendelkezést jelent* a sajtó felett, mégpedig *formálisat*. A sajtószabadság Spengler által felvetett, a tömegdemokráciák és a tömegtájékoztatás problematikájára érzékenyebb, kifejezetten a *rendelkezés* kérdését előtérbe állító szempontja alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a magyarországi sajtó helyzete legalábbis erős kételyeket alapozott meg a rendszerváltozás folyamatában.

Amikor a sajtószabadság kérdésében állást kívánunk foglalni, szintén lényeges mozzanat, hogy a *sajtószabadsággal* kapcsolatos jogelvek *akkor születtek*, amikor Európa lakosságának nagyobbik hányada *írástudatlan* volt, és a közélet, valamint a jog- és a politikai filozófiáról gondolkodók köre nem tapasztalta, mert *nem tapasztalhatta* meg a sajtómonopóliumok működésének természetét, „királycsináló” jellegét. Akkor ugyanis még a *gondolat- és szólásszabadságon* volt a hangsúly. Nem léteztek még ezek a monopóliumok (különösen az elektronikus média, amely még a választójoggal rendelkező funkcionális analfabétákhoz is eljut), illetve nem létezett még olyan *tömegdemokrácia*, amelyre a sajtó hatással lehetett volna, hogy – kielezett helyzetben – gyakorlatilag *eldönthesse* a választások kimenetelét, lényegében tehát a

²⁹ Juhász Péter: Hatalom a szó felett. A nyugat-európai és a magyar elektronikus média tulajdonviszonyai. http://www.hunsor.se/dosszie/juhasz_hatalomaszofelett.pdf 2004. 31. oldal

³⁰ Oswald Spengler: A Nyugat alkonya. Európa Könyvkiadó. Budapest. 1991. II. 642.

³¹ Vö. Görömbölyi László: Úton, avagy egy debreceni hetilap története a rendszerváltás éveiből. Debrecen. 2009. 86.

közhatalom gyakorlóinak személyét.

A multinacionális sajtóbirodalmak és a tömegdemokráciák korában *pusztán* a sajtószabadság azon elvére hivatkozni, amely a tömegek írástudatlanságának, az európai társadalmak félf feudális állapotának korában, sajtóbirodalmak léte hiányában alakult ki, nem csupán történetietlen, de alighanem alkotmányos felelőtlenség is volna. A modern alkotmányos elvek ugyanis a legszigorúbban megkövetelik a demokrácia, a nép *egyoldalú befolyástól mentes* akaratának tiszteletben tartását. És éppen e viszonylagos befolyásmentesség nem megfelelően biztosított abban az esetben, ha egy ország sajtónyilvánossága *egypólusú*, vagy az egyik politikai irányzat sajtóbeli pozíciója legalábbis *hegemonisztikus* jellegű.

Magyarországon azonban a tájékoztatásban pontosan ilyen helyzet állott fenn mind az átöröklött közszolgálati média, mind a privatizált országos és megyei napilapok, mind pedig a kereskedelmi csatornák működése által. Vörös Imre gondolatmenetét követve tehát, a „szocializmus”-ból örökölt, illetve a szociálliberális kormány által 1994. és 1998. között piacra engedett orgánumok *ideológiai-politikai aspektusból monopolisztikus erőfölényben* voltak, mivel tevékenységüket a piac többi résztvevőjétől nagymértékben függetlenül folytathatták anélkül, hogy magatartásuk meghatározásakor érdemben tekintettel kellett volna lenniük versenytársaik velük kapcsolatos magatartására. Az ún. polgári oldalhoz kötődő orgánumok ugyanis igen csekély hatékonysággal tudták korrigálni a hegemonisztikus helyzetű sajtószerplők tájékoztatásának véleménymonopóliumát, gyakori egyoldalúságát.³² Ez pedig olyan objektív tény, amelytől tökéletesen független kérdés, hogy az átörökölt sajtó munkatársainak többsége, valamint az általuk kinevelt utánpótlás milyen szakmai és erkölcsi minőséget képvisel. A fő problémát, tehát az alkotmányosság és a sajtó valódi szabadságának, kiegyensúlyozottságának kérdését ugyanis az orgánumok *arányai* érintik elevenen, nem pedig az esetleges szakmai és morális hiányosságok, amelyeket *egyedi ügyeként* kell kezelni, ám amely egyedi „kezelések” (helyreigazítás, sajtóetikai vizsgálat) magára a struktúrára és az arányokra nem hatnak ki. Hogy világosan lássunk, egy példával megvilágítva a helyzetet: a marxista filozófusok egyenként lehetnek tökéletesen *jóhiszemű, becsületes* emberek, ez azonban teljességgel *közömbös* egy ország kultúrája és szellemi életképessége szempontjából, ha az egyetemeken és a nyilvánosságban *kizárólag* a marxista ideológia képviseltetheti magát, és a pluralizmus csupán *a marxista ideológián belül* engedélyezett. Az egyoldalúság, az aránytalanság tehát már *önmagában* veszedelmes, mindenféle rosszhiszeműség és szakmai alkalmatlanság nélkül is. A sajtóban azonban – a szocializmus évtizedeiben kialakult struktúra okán – éppen ez az egyoldalúság és aránytalanság alakult ki, még pontosabban fogalmazva: lett kialakítva az MSzMP agitációs és propaganda apparátusa által.

Kétségsbe lehet ugyan vonni az itt vázolt folyamat valóságát és értékelését, az azonban tény, hogy a földi sugárzású országos televíziós műsorszolgáltatók jelentős része a *szocializmus* időszakában (1957-ben, és éppen az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésével összefüggésben), illetve az 1994 és 1998 közötti *szociálliberális* kormányzati ciklus alatt kezdte meg működését. Ettől elméletileg még lehettek volna elfogulatlanok ezek az orgánumok, azonban ennek feltételezéséhez pontosan olyan naivságra van szükség, amelyet Vörös Imre kiváló tanulmányában oly maró gúnnyal állít pellengérré. A jelenlegi szabályozással kapcsolatos kritika tehát csak a múlttal, és az abból fakadó jelennel való szembenézés esetén lehet maradéktalanul hiteles. Ha azonban szembenézünk a múlttal és a jelennel, azt mondhatjuk, hogy a jelenlegi szabályozás egy *informális*, ám *ténylegesen monopolisztikus* sajtóhatalom vonatkozásában jelent bizonyos *formális*, és jelenleg *pusztán a lehetőségek szintjén létező kontrollt*, mégpedig a sajtószabadság alapelvét *még nem sértő* módon.

Külön kérdés ettől, hogy a sajtó működésének milyen *korlátai* állíthatók fel egy demokráciában. A médiaháborúnak nevezett időszakban világszerte még javában virágoztak, Magyarországon pedig újszerűségük miatt különösen elevenen hatottak azok az elvek, amelyek

³² Ennek az egyoldalúságnak az egyik, általam megfigyelt, de bárki által az egyes műsorszolgáltatók videótára segítségével könnyen ellenőrizhető megnyilvánulása az a következetes szerkesztői gyakorlat volt, hogy a politikai vitaműsorokban tíz esetből legalább kilencben a szociálliberális résztvevőhöz került az utolsó megnyilatkozás lehetősége: kormányzati pozícióban tiszteletből, ellenzéki szerepben udvariasságból.

pusztán a *sajtó szabadságára* és a *piaci verseny korlátozatlanosságára* helyezték a hangsúlyt. Ezek az elvek azonban csupán *más elvekkel* és bizonyos *releváns tényekkel* való összefüggésükben alkalmazhatók helyesen, abszolutizálásuk pedig dogmává merevíti azokat, mégpedig a demokráciára nézve *ártalmas* dogmává. Ezen a helyen is emlékeztetnek egyúttal arra, hogy – az egyéb tudományzakoknak ez elmúlt évszázadokban és évtizedekben bekövetkezett hatalmas fejlődése okán – a jogtudomány művelésének a korábbiakhoz képest még inkább *multidiszciplináris irányultságúnak* kell lennie.³³ Amint ugyanis a sajtószabadság kérdésének vizsgálata kapcsán talán látni fogjuk, az emberre és a társadalomra vonatkozó újabb ismeretek aligha engedik meg, hogy megtakarítsuk a joggal kapcsolatos bizonyos elveink ismételt, többoldalú és alapos szemügyre vételét.

Jeleztük azokat a történelmi különbségeket, amelyek a sajtószabadság elvének XVIII-XIX. századi megszületése, valamint a tömegdemokráciák időszaka között mutatkoznak. Ezen túlmenően – amint utaltunk rá – tekintetbe kell vennünk magáról az *emberről* való ismeretek bővülését és gyarapodását is, amely az elmúlt évszázadokban, különösen az elmúlt bő fél évszázadban bekövetkezett. A XVIII. század filozófiai, politikai és alkotmányjogi gondolkodása egy *raciónalis emberképből* indult ki, azt vélelmezve, hogy az emberi viselkedést alapvetően *tudatos, értelmi* aktusok, racionális megfontolások alakítják. E megközelítésben a fogalmi diskurzus és a tapasztalat idővel szükségképpen elvezet a legideálisabb megoldásokhoz minden kérdésben, így a politika területén is.

Csupán a XX. századi kommunizmus és náciizmus tapasztalatai ébresztették rá az európai gondolkodók jelentős részét arra a – nyugati szellem legjobbjai által már a XIX. századtól felismert, többek között Schopenhauer, Nietzsche filozófiájában felmerülő, Pierre Janet, Sigmund Freud, Carl Gustav Jung, Gustave Le Bon által leírt – tényre, hogy az ember nem, de legalábbis nem kizárólag racionális lény. Ezért fogalmazott igen szellemesen Elliot Aronson úgy, hogy az ember nem racionális, hanem *racionalizáló* lény.³⁴ Ezt igazolták minden kétséget kizáróan mind a *szociálpszichológiai*, mind pedig a *humánológiai* kutatások, amelyek egybehangzóan mutattak rá az ember ún. indoktrinálhatóságára, befolyásolhatóságára.³⁵ Ebből a szempontból kiemelt jelentősége volt a drámai eredményt mutató Asch-féle kísérletnek.³⁶

E kísérlet világhíressé tette a közvetlen tapasztalatok és értelmi megfontolások meglehetősen korlátozott, egyúttal a sugalmazás és a verbális bevetés jelentős befolyását az ítéletalkotásban. Bizonyítást nyert ugyanis, hogy a legegyszerűbb *tapasztalati tényekkel ellentétes* állításokra is rá lehet venni az emberek nagy százalékát, mégpedig nem fenyegetés vagy kényszer alkalmazásával, hanem pusztán azzal, hogy a valótlant állítást *kellően sokszor*, és kellő *határozottsággal* mondják el jelenlétükben. Az emberek e nem jelentéktelen része azután önszántából, olykor meggyőződéssel, olykor igazodni vágyásból tudatosan jelent ki a tapasztalatával nyilvánvalóan ellentétes állítást. A kísérlet szerint egy táblán látható függőleges fekete vonal (referenciavonal) vonatkozásában kellett eldönteniük a kísérleti személyeknek, hogy egy másik táblán látható három, különböző hosszúságú A, B és C vonal közül melyiknek a hossza azonos a referenciavonallal. Mielőtt a kísérleti alanyhoz intézték volna azt a kérdést, hogy melyik a referenciavonálnak megfelelő vonal, ugyanezt a kérdést feltették néhány, a kísérletbe beavatott személynek, akik az előzetes megbeszélés szerint rendretéves választ adtak. A be nem avatott kísérleti alanyok 35-37 %-a ezt követően a tapasztalataival

³³Vö. Szmodis Jenő: Multidiszciplináris jogi tanulmányok – Jogról az evolúciótól a kultúráig. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2012.

³⁴Aronson, Elliot: A társas lény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1994. A mű elején megfogalmazott és azóta szinte közhellyé vált szentencián kívül az ember mérsékelt racionalitását illetően lásd különösen 135-192. és 233-276. oldalakat. Elliot megállapításai és pl. Leon Festinger *kognitív disszonancia* elmélete a legteljesebb összhangban vannak egymással. Az ember tehát hajlamos olyan *ideologikus* magyarázatok alkotására (és elfogadására), amelyek helyzetének elfogadhatóvá tételét, az ún. kognitív disszonancia feloldását segítik. Hogy azonban ennek a valódi racionalitáshoz mennyi köze van, azt gyaníthatjuk. Vö. Festinger, Leon: A kognitív disszonancia elmélete. Osiris. Budapest. 2000.

³⁵Irenäus Eibl-Eibesfeldt.: Human Ethology. Aldine de Gruyter. New York. 1989.

³⁶Asch, Solomon E.: Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority. 1956. Psychological Monographs: General and Applied 70 (9), Whole 416, 1-70.

ellentétes rossz választ adta: látszólag vagy valóságosan, de elfogadták azt a hamis állítást, amit elegendő alkalommal elismételtek előttük. A jelenség azonban azért félelmetes, mert ez az arány egy ilyen *egyszerű* és a *fizikai tapasztalás által könnyen ellenőrizhető* kérdéssel összefüggésben született. Mi lehet tehát a helyzet a *bonyolultabb* és a *közvetlen tapasztalati ellenőrizhetőségen túli* – például társadalmi, gazdasági, politikai – kérdések és összefüggések tekintetében. Itt alighanem még inkább az *előítéleteké*, a *bevésekeké* és *bevéseődéseké*, az elégszer és eléggé határozottan elmondott *hamis állításoké* vagy igaz *közhelyeké* lesz a döntő szerep az *ítéletalkotásban*, s a manipulálhatósági arány vélhetően jóval nagyobb lesz a 30-40 %-nál. Ebből persze az is következik, hogy az ún. „vándor szavazók” nagyjából hasonló arányának nem kis százaléka ki van szolgáltatva ilyen természetű és hasonló hatékonyságú befolyásolásnak, amely adott esetben választások eldőlését eredményezheti.

Az emberi indoktrinálhatóság, befolyásolhatóság persze *negatív*e is megfogalmazható. Tudni illik – amint arra Milgram híres kísérlete rámutat³⁷ – az embernek igen *alacsony a parancsmegtagadási készsége*. A kísérlet szerint a vizsgált személyeknek növekvő intenzitású elektromos sokkal kellett büntetniük a kérdésekre rossz választ adó személyeket. A vizsgált személyek *többsége* – akik pedig teljesen átlagosak, tehát nem szadisták voltak – olyannyira meg kívánt felelni a rábízott „nevelési feladatnak” és a kísérletvezető elvárásának, hogy nem tagadta meg az általa halálos erősségűnek vélt (valójában nem létező) áramütés áldozatra mérését. Hangsúlyozandó, hogy míg az ún. Asch-kísérlet a vizsgálati személyek *több mint egyharmada* esetén bizonyította a nagyfokú befolyásolhatóságot, addig a Milgram-kísérlet már egyenesen a *többség* alacsony szintű utasításmegtagadási készségét igazolta.

A reklámparba is ezért áramlanak dollár milliárdok, illetve Magyarországon pl. 2002-ben ezért került a médiához reklámbevételeként az a nagyjából kettőszáz-milliárd forint, amelynek közel kilencven százalékán a két kereskedelmi adó osztozott.³⁸ A reklám és a befolyásolás kifizetődő üzlet, és a hatás az emberi *befolyásolhatósággal* függ össze. A sajtószabadsággal kapcsolatos elvek kidolgozásakor azonban távolról sem volt világos, még kevésbé tudományosan igazolt, hogy az emberi akarat ilyen mértékben *ki van szolgáltatva mások akaratának*, a kellően hatékony befolyásolásnak.

Amikor tehát a sajtó működésének szabályozásáról beszélünk, akkor arról is szólnunk, hogy ki, milyen mértékben befolyásolhatja annak a kérdésnek az eldöntését, hogy *ki birtokolja a közhatalmat*. A sajtószabadság elvének abszolutizálásával és a piaci logika szabadjára engedésével ugyanis a legtávolabbról sem a *gondolat- és szólásszabadságot* támogatjuk, hanem annak engedünk teret, hogy a legtökeerősebb vállalkozások a lehető legnagyobb mértékben vegyenek részt a közélet formálásában, a közhatalom birtoklóinak – elméletileg a nép általi – megválasztásában. Elengedhetetlen tehát a sajtó XXI. századi szabályozásának kialakításakor, hogy figyelembe vegyük az emberre vonatkozó új ismereteket, és azoknak következményeit.

A sajtómonopóliumok megzabolázásának, és a sajtószabadság új – távolról sem abszolutizáló jellegű – koncepciójának gondolata a Nyugaton is csupán az elmúlt években került előtérbe. Nem utolsósorban néhány olyan kegyeletsértő eseménnyel összefüggésben, amelyek – a hírek szerint – a Rupert Murdoch-féle multinacionális sajtóbirodalom működése nyomán következtek be.³⁹ Ennek során nagy múltú sajtóorgánum (News of the World) megszüntetésére és tulajdonos változásra is sor került. A brit parlament vizsgálóbizottsága pedig kimondta, hogy Rupert Murdoch „nem alkalmas személy” egy nagy nemzetközi vállalkozás irányítására.⁴⁰ A botrány elsősorban magánszemélyek mobiltelefonjainak lehallgatása nyomán pattant ki, azonban mindez

³⁷ Milgram, Stanley: Obedience to Authority: An Experimental View. Harper and Row. New York. 1974.

³⁸ Juhász i.m. 27.

³⁹ John F. Burns – Ravi Somaiya: Panel in Hacking Case Finds Murdoch Unfit as News Titan. The New York Times. May 1. 2012. http://www.nytimes.com/2012/05/02/world/europe/murdoch-hacking-scandal-to-be-examined-by-british-parliamentary-panel.html?_r=1&pagewanted=all A téma összefoglalását magyarul lásd Balla Eszter: Egy birodalom alkonya. Heti Válasz 2011. 07.28. <http://hetivalasz.hu/kultura/mentalsan-zavartnak-kiegyensulyozatlanak-tuntettek-fel-a-politikust-39915/>

⁴⁰ MTI hír 2012. május 3-án a The Wall Street Journal beszámolója nyomán. L. http://hvg.hu/vilag/20120503_wsj_murdoch

csak a jéghegy csúcsának bizonyult. Első körben tehát *a személyes adatok biztonságához fűződő jog* és a *sajtószabadság elve* ütközött meg, amelyből az előbbi került ki győztesen. Fény derült azonban rendőrségi alkalmazottak korrumpálására is, illetve az ügy élesen irányította rá a figyelmet a sajtóbirodalmaknak a választások kimenetelében játszott szerepére, politikai kapcsolataira is. Ekkor érezte elérkezettnek az időt a politikai szféra a sajtó feletti gyakorolt gyámságának lazításához, és megszülettek a sajtót érintő azon intézkedések, amelyek húsz évvel korábban, különösen pedig a rendszert váltó közép-európai országokban elképzelhetetlenek lettek volna. A brit parlament említett bizottsága félretéve a sajtó politika feletti ellenőrzési jogával kapcsolatos évszázados dogmát, mint legitim, a népszuverenitást megtestesítő szerv nevében eljáró testület, véleményének kimondásával tulajdonképpen nem mást tett, mint igényt formált arra, hogy visszahelyeztessen jogaiba a népképviselőt elve a tömegdemokráciák sajtódominanciájával szemben.

Közel száz évvel Spengler figyelmeztetése után elérkezett tehát a sajtószabadságról való gondolkodás új periódusa, amelynek a lényege – hasonlóan a Vörös Imre által felvetett okfejtéshez – abban ragadható meg, hogy nem csupán egyes alkotmányos elveket kell tekintetbe venni a jogi szabályozás kialakításakor, hanem az adott esetben *versengő alkotmányos elvek* mind maradéktalanabb *összhangját* szükséges megteremteni a valódi demokrácia érvényesülésének érdekében. Ilyen alkotmányos elv többek között a társadalom egészséghez, a fiatalok egészségesebb fejlődéséhez való jogának biztosítása is. Természeti és szellemi környezetvédelem nélkül azonban ennek biztosításáról aligha beszélhetünk.

Nem vitatható, hogy a magyar médiatörvény már megszületése pillanatában is tartalmazott erre vonatkozó, helyes rendelkezéseket, a problémát azonban az jelentette, hogy a törvény feletti örökösödést hangsúlyosan *pártképviselőkre* bízta a jogalkotó, ahelyett, e feladatot *egészében* átengedte volna egy felsőházszerűen megszervezett *paritásos szervnek*, a társadalom működésében jelentős szerepet vállaló, nem állami, nem kormányzati szereplőkből álló testületnek, amely a tartalomszolgáltatásnak nem pusztán a pártpolitikailag releváns mozzanataival kapcsolatban tanúsított volna fokozott érzékenységet.

Sajnálatosan az új szabályozásban is érvényesült az eddigi bő két évtized *pártpolitikai, igazgatás-központú* logikája, amely önmagában nem sérti ugyan a *valódi sajtószabadságot*, de el sem vezet hozzá. Alapvetően egyetértve tehát a szerzőnek a médiaszabályozás módosításával kapcsolatos aggályjaival, ám nem osztva Vörös Imre jogállamiságot érintő félelmeit, magam annak a szükségességére hívom fel a figyelmet, hogy a piaci alapon működő sajtó tevékenységének alakuljanak ki azok az intézményes, és az alkotmányos értékek *egészében* gyökerező, a tulajdonosi struktúrát és a tartalomszolgáltatást egyaránt érintő korlátai, amelyek érvényre juttatásában kizárólag az egyedül legitim, *össztársadalmi civil kontroll* érvényesül, természetesen a bírósági jogorvoslat biztosítása mellett.

V. Antidemokratikus törekvések vagy a jogi szubkultúra továbbélése?

Vörös Imre hibátlan logikával vázolja a napjainkban lejátszódó közjogi átalakítások egy lehetséges interpretációját. Tökéletesen jogosult az az érvelése, hogy az elmúlt években történt jogalkotás termékeit *összefüggésükben* és *együttes hatásukban* kell szemlélni. Még abban is igaza volna a szerzőnek, hogy ezek a maguk egészében – a jelenlegi politikai preferenciák mellett – nem kedvezőek az ellenzéki pártok számára. Itt még figyelembe veendő az *új keletű* felvetések is, amelyek a választásokon való részvételt *előzetes nyilatkozattételhez* kötnék. Addig ugyanis, amíg a biztos pártválasztók körében a jelenlegi kormányerők népszerűbbek, a tervezett szisztéma egyértelműen kedvezőbb a kormányoldalnak, mint az ellenzéknek. Úgy vélem e rendszer bevezetését vagy mellőzését alapvetően a pártpreferenciák következő hónapokban mérhető alakulása fogja eldönteni.

Vörös Imre azonban kifejezetten az *államcsíny* gyanúját is felveti. Belátva Vörös Imre érveinek súlyát, és elismerve azt is, hogy az egyes jogszabályváltozásokat és az új jogszabályokat

összességükben kell szemlélnünk, magam – az első fejezetben idézett szerzők értékelését osztva, egyúttal nem látva adminisztratív akadályát annak, hogy a választók az Országgyűlés mandátumának lejártával ismételten egy számukra megfelelőnek ítélt politikai erőt emeljenek kormányzati pozícióba – arra hajlok, hogy az *alkotmányos kultúra további erodálásán túl* egyelőre nem történt semmi súlyosabb. Nem mint a ez kevés volna. Ezért írhatta Vörös Imre azt, hogy a magyar jogállami berendezkedés *válaszúthoz* érkezett. Az alkotmányos kultúra további erodálása, Zárug kifejezésével a további „trükközés” már valóban komolyabb aggályokra adna okot.

Külön kérdés, hogy a kialakult helyzet – amelynek néhány eleme a demokratikus és jogállami elvek alapján bizonyos fenntartások megfogalmazására ad alapot – vajon valaminő *előre megfontolt*, a hatalom *kizárólagos birtoklására* irányuló törekvéssel hozható összefüggésbe, vagy inkább tovább működik az a vulgár-jogpozitivisták logika, mondjuk ki, a poszt-szocializmus *jogi szubkultúrája*, amely az elfogadott jogszabályoknak az Alkotmánnyal, az Alaptörvénnyel, a magasabb szintű jogszabállyal, esetleg a nemzetközi szerződésekkel, illetve az uniós joggal való pusztán *formális, betű szerinti* ütközését szemléli. Magam az *utóbbit* tartom valószínűnek és igazolhatóknak. Az természetesen igaz, hogy a *végeredmény* szempontjából közömbös, hogy egy nem kifejezetten kívánatos állapot egyenes vagy eshetőleges szándék nyomán, súlyos vagy éppen enyhe gondatlanság következtében áll-e elő.

A helyzetet komplikálja, hogy a jelenlegi Országgyűlés a *deklarációk* szintjén éppenséggel le kíván számolni a formalista, jogpozitivisták hagyományokkal, sőt az Alaptörvény 28. cikkében a *józan ész*, a *közjó* és az *erkölcs* figyelembevételét követeli meg a jogértelmezés során. (Ne felejtsük, ez a követelmény a kormányzati munkán is számon kérhető.) Az *anómias állapotot* éppen az idézi elő, hogy miközben a kormánytöbbség *elvi*ekben – tökéletesen helyesen és üdvözlendő módon – igyekszik leszámolni a formalista jogpozitivismussal, illetve próbál meghonosítani egy olyan jogi kultúrát, amely az *erkölcsi* maximák sérülése nélkül szolgálja a *valódi jogbiztonságot* (tehát a törvények betartásának és nem a kijátszásának kultúráját), aközben – Zárug kifejezését használva, a „trükközések” technikájával – a *gyakorlatban* nem ritkán a *jogpozitivismus* logikáját követi. Nem érték tehát egyet Vörös azon megjegyzésével, hogy „*a törvény szövege a garancia, és pedig az egyetlen garancia*”. A trükközéseknek ugyanis nem a törvény szabhat határt (a törvény csupán versenyt fut a trükközéssel), hanem az *alkotmányos kultúra*. A törvény szövege legfeljebb *szükséges*, de távolról sem *elégleges* garanciája a helyes joggyakorlatnak.

Külön kérdés, hogy vajon honnan tett volna szert alkotmányos kultúrára egy olyan politikai garnitúra (és itt magára az ún. *politikai osztály egészére* gondolok, nem pedig pusztán a jelenlegi kormányerőkre), amelyik egyfelől a szocialista normativizmus ideológiájának idején sajátított el bizonyos jogi és alkotmánnyal kapcsolatos ismereteket, másfelől amelyik vagy kifejezetten szemben áll a polgári hagyományokkal, vagy – tisztelet a kivételnek, és az átlagot meghaladó természetes intelligenciával rendelkező, született demokratáknak – csupán *felfedezte* magának e polgári hagyományokat, de alapvetően nem abban szocializálódott? Honnan tanulhatta volna meg a valódi jogbiztonság természetét egy olyan korban, amikor az ún. Tocsik-ügy kapcsán közkeletű szállóigévé vált az akkori miniszterelnök „*erkölcstelen, de jogszerű*” szentenciája? Honnan tanulhatta volna meg azt, hogy – ha nem is az egyes jogszabálynak, de – a *jogrendszer egészének* az *erkölcsi maximákon* kell alapulnia, és az egyes jogszabályok sem mehetnek kifejezetten szembe e maximákkal annak veszélye nélkül, hogy *maga az egész jogrendszer erodálódni kezd*? Honnan tanulhatta volna meg egy olyan korban, ahol a legtekintélyesebb jogi testület, az Alkotmánybíróság elnöke egyfelől „*láthatatlan alkotmányról*”, másfelől „*mérsékelt alkotmánypozitivismus*”-ról⁴¹

⁴¹Vö. Tóth Gábor Attila: A „nehéz eseteknél” a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez. Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget. Fundamentum 1997. I. 31-43. 32. Az interjúban Sólyom többek között a következőket fejt ki: „*A rendszerváltás körülményei között az Alkotmánybíróságnak a jogállamiság megszilárdítása érdekében alapvető érdeke volt, hogy az Alkotmány pozitivisták felfogását erősítse. Abban az időben számtalan igazságalapú követelés jelent meg a politikában. Arra hivatkoztak, hogy a múlttal szemben igazságot kell tenni, az anyagi veszteséget és az erkölcsi sérelmeket orvosolni kell. Sok olyan érvnek volt része az igazságosság, amely félre akarta tenni az Alkotmányt. Ez volt az alapvető konfliktusunk az első parlamenti ciklus alatt. Az akkori kormánypártokon belül is erőteljesen képviselt nézet szerint a rendszerváltás felmentést ad az Alkotmány alapvető garanciáinak betartása alól, hiszen a nem jogállami rezsim alatt történtek megítélésére nem lehet a jogállami mércét*

beszélt, akaratán kívül is tovább mélyítve a jog és az alkotmányosság természetével kapcsolatos ösztársadalmi zavarodottságot? Honnan tanulhatta volna meg egy korban, amelyben ugyanez a testület az igazságtétellel kapcsolatos ún. Zétényi-Takács-féle elévülési törvény megsemmisítésének (11/1992. (III. 5.) AB határozat) indoklásában végül is azt mondta ki, hogy *senkinek nincs alanyi joga az igazságossághoz*, azonban egy sajátosan értelmezett jogbiztonság nagyobb dicsőségére *a bűnösöknek (de legalábbis a súlyos bűnökkel alaposan gyanúsíthatóknak) az elévülési időt követően feltétlenül joguk van a büntetlenséghez*, még ha ez igazságtalan is. A határozat indoklása többek között a következőket mondta ki: „A jogviszonyok igazságtalan eredménye viszont önmagában nem érv a jogbiztonsággal szemben. Az AB e körben hivatkozott a 9/1992 (I. 30.) AB határozatra, amelyben kimondta, hogy az anyagi igazságosság követelménye csak a jogbiztonságot szolgáló intézményeken és garanciákon belül valósulhat meg, arra senkinek nem lehet alanyi joga.” Tehát az igazságosság nem alanyi jog. Az indoklás később leszögezi: „A hatóságok mulasztása vagy a kézre kerítés eredménytelensége – mint kockázat – az államot terheli. Ezért ha az elévülés bekövetkezett, a büntethetőség kizárása alanyi jogként illeti meg az elkövetőt.” A büntetlenség azonban adott esetben igazságtalanság, és ez pedig alanyi jog lehet az AB értelmezésében.⁴² Hogy jól értsük: az AB interpretációjában Magyarországon az igazsághoz *nem* fűződik alanyi jog, az igazságtalansághoz azonban fűződhet. Ebben a korban kellett volna alkotmányos és jogi kultúrára szert tenniük a politikai osztály résztvevőinek.

VI. Megkésett, bár aktuális glossza egy alkotmánybírósi döntés margójára

Annak érdekében, hogy pontosan lássuk a hazai jogállamiság anatómiáját, nem árt közelebről szemügyre vennünk a hivatkozott alkotmánybírósi határozatot, amelyben – akár a cseppben a tengert – megpillanthatjuk egész ún. jogállami kultúránk univerzális kódját. A *jognak* az erkölcsi maximákat *is* kifejező *jogelvektől* való megfosztását, amelyből egyenesen következett a már idézett „*erkölcstelen, de jogszerű*” szentencia kimondása, és társadalomban való tudatosítása.

alkalmazni. E felfogás színvonalas képviselője megjelent német és cseh alkotmánybírósi döntésekben is. Mi viszont azt mondtuk, hogy a magyar rendszerváltás eleve másfajta volt, mint a kelet-német, és megint más, mint a náciizmus bukása. De ezzel egyáltalán nem állítottuk, hogy a múlt rendszert jogállaminak, vagy félig-meddig jogállaminak tartanánk.” (L. uo.) A szöveg azonban számos pontatlanságot tartalmaz, ugyanis minden különösebb indoklás nélkül evidenciaként kezeli, illetve azt sugallja, hogy a jogállamiságról az Alkotmánynak csupán *pozitívista interpretációjában* lehet beszélni. Másfelől az alkotmányosságnak az igazságosság alapú interpretációjáról kijelenti, hogy félre kívánta tenni az Alkotmányt és az alkotmányos garanciákat, holott pusztán annak az általános jogelvnek a legkirívóbb esetekben való érvényre juttatásáról lett volna szó, hogy felróható magatartására senki ne hivatkozhatson, és ez tökéletesen összhangban áll a rendeltetésszerű joggyakorlás általános követelményével. A nyilatkozat egyúttal hallgat arról, hogy az ún. „alkotmánypozitívista” gyakorlat ezeket a jogelveket tette félre. Súlyom tehát álláspontjának fenntartásakor *hamis premisszákból* indul ki. Szem elől téveszti továbbá azt is, hogy az egyik legszebb jogász (egyúttal jogbölcseleti) feladat a törvény betűje alatt megtalálni és érvényre segíteni a törvény értelmét. Végül minden indoklás nélkül – és tökéletesen alaptalanul – szembeállítja a német és cseh változásokat a magyarral, hogy ismét egy olyan *helytelen kiindulási alaphoz* jusson, ahonnan már védhetőnek tűnik az Alkotmánybírósi egykori döntése. Nem véletlenül mondta hajdan Montaigne, legalább akkora szabadságunk van a törvények értelmezésében, mint a megalkotásukban. (Montaigne: A tapasztalásról. Európa Könyvkiadó. Budapest. 1983. 6.) Hogy azonban e hatalommal *helyesen* éljünk, biztos erkölcsi fogódzókra, filozófiai-jogfilozófiai műveltségre, és csupán a feladatra tekintő, tántoríthatatlan bátorságra van szükségünk. Ám tegyük hozzá, mindez nem ritkán a különvéleményekből és a párhuzamos indoklásokból tűnt elő. Vö. Súlyom László: Az emberi jogok az Alkotmánybírósi újabb gyakorlatában. Világosság 1993. 1. 16-33.

⁴²Amint az indoklás írja: „Az AB szerint a vizsgált törvény különös élességgel veti fel a múlt rendszerek joga és az új alkotmány szerinti jogállam viszonyának kérdését, ezért indokoltnak látta általánosságban összefoglalni álláspontját erről a kérdéstről. E körben kifejtette, hogy az új alkotmány életbelépése a politikai és a jogrendszer új minőségét vezette be annak kinyilvánításával, hogy a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam. Ez a jogállamiság az AB szerint ténymegállapítás és program egyszerre, mely utóbbi azáltal valósul meg, hogy az alkotmány valóban és feltétlenül hatályosul.” Arról azonban hallgat az indoklás, hogy az alkotmánynak a valós és feltétlen hatályosulás mellett vajon *maradéktalanul* is érvényesülnie kell-e. Álláspontom szerint igen. És éppen ennek a maradéktalanságnak mond ellent alapvető, a jogállamisággal összefüggő jogelvek figyelmen kívül hagyása.

A megsemmisített ún. elévülési törvény nem mondott egyebet, mint hogy az *elévülés nyugodott* a legsúlyosabb, politikai relevanciával is rendelkező bűncselekmények elkövetése vonatkozásában. Az Alkotmánybíróság ezzel szemben azt mondta ki indoklásában, hogy, amennyiben nyugodott az elévülés, akkor arról nem kell külön törvényt hozni. Amint a határozat indoklása írta: „*Ha ugyanis az elévülés a hatályos törvény szerint valóban nyugodott, akkor szükségtelen ezt újabb törvényben kimondani.*” Csakhogy egy esetleg *szüségtelen és felesleges* törvény még nem feltétlenül *alkotmányellenes*, a jogszabály *feleslegessége* még nem alapozza meg *megsemmisítését*. Ráadásul a törvény egy olyan *alapvető jogelv* alapján állapította meg az elévülés nyugvását, amelyet azonban sajnálatosan elmulasztott egyúttal hivatkozni is az Országgyűlés. Ezt a jogelvet ettől függetlenül az Alkotmánybíróságnak *fel kellett volna ismernie*. Ez az elv pedig, hogy *senki a maga felróható magatartására előnyök szerzése végett nem hivatkozhat*. Ennek az általános elvnek az alkalmazásához folyamodott egy amerikai bíróság is, amikor a hozzátartozóját meggyilkoló örökös – erre irányuló törvényi rendelkezés hiányában is – kizárta az öröklésből.⁴³ Akik az elmúlt rendszer fenntartásában közreműködtek, közreműködésük eredményére, a rendszer fennállására, és az az alatt eltelt időre hivatkoztak azon előny céljából, hogy büntetlenséget élvezzenek.

Az indoklás kimondja továbbá: „*A már elévült bűncselekmény újból büntethetővé tétele tehát ellentétes az alkotmány 2. § (1) bekezdésével, mert sérti a jogbiztonságot...*” Csakhogy egyfelől nem *büntethetővé tételről*, hanem *büntethetővé válás kimondásáról* volt szó az elfogadott törvény által, másrészt az Alkotmány 2. § (1) bekezdése nem kifejezetten *jogbiztonságról*, hanem *jogállamiságról* beszélt, amelynek a jogbiztonság éppúgy eleme, mint az *igazságosság*, feltéve, ha utóbbit mesterségesen nem rekesztjük ki a jogbiztonság kategóriájából, mint ahogyan azt az AB igen veszedelmes és helytelen módon tette. Tudjuk jól ugyanis, hogy a szerződés jó erkölcsbe ütközése semmisségre vezet, hogy a jogszabály megkerülése tilalmazott, hogy még a régi államigazgatási eljárási törvény is kifejezetten a *jóhiszeműen szerzett* és gyakorolt jogokat oltalmazta például a határozat kiegészítése során. Mindezt pedig a jogrendszer *nem ötletszerűen* és *esetlegesen* írta-írja elő, hanem a jogrendszerrel szemben támasztott azon általános társadalmi elvárás okán, hogy az igenis összhangban álljon az erkölcsi szabályokkal és az igazságosság eszméjével. E nyilvánvaló tényt csupán a szélsőséges pozitívizmus, valamint annak sajátos kelet-európai leágazása, a szocialista normatívizmus tette vitássá, azt állítva, hogy az erkölcs a jog világában csupán annyiban releváns, amennyiben arra maga a jogszabály hivatkozik.⁴⁴ A jóhiszemű eljárás elve ráadásul a nemzetközi magánjognak olyan, legáltalánosabb elve, amelyet eleddig magáévá tett minden, a *lex mercatoriat* kodifikálni igyekvő törekvés.⁴⁵ A bűnösök (de legalábbis gyanúsítható személyek) azonban formális és vitatható jogukat a büntetlenséghez *aligha* szerezték *jóhiszeműen*. Az ugyanis az általuk is támogatott, idegen befolyás segítségével fennállott hatalom létével függött össze.

Az Alkotmánybíróság előtt tehát valójában nem a *jogbiztonság* és a *jogbizonytalanság* alternatívája állott, hanem *két – egyaránt a jogállamiság kategóriájában benne foglalt – versengő jogelv*. A jogbiztonság elve egyfelől, a jóhiszeműség, az azzal szorosan összefüggő rendeltetésszerű joggyakorlás és a „senki a maga felróható magatartására nem hivatkozhat” elve másfelől, amely utóbbi elvek civilisztikai relevanciájuknál *általánosabb* érvényűek. Különös ironiája a dolognak, hogy – amint arra Vörös Imre is rámutat – az Alkotmánybíróság évekkal később ki is mondta, hogy a *rendeltetésszerű joggyakorlás* elve olyan *általános* jogelv, amely a polgári jogi jogviszonyokon túl a *közjog* területén is irányadó.⁴⁶ Vörös egyébként igen helyesen mutat rá arra is, hogy mind a

⁴³Vö. Ronald Dworkin: Taking Rights Seriously. Harvard University Press. Cambridge. 1977. 22-28.

⁴⁴ Éppen ezen a formalista elméleten lépett radikálisan túl Eugen Ehrlich nyomán a svájci Polgári törvénykönyv, amely 1. §-ában kimondta, hogy amennyiben a mindenkéltől irányadó törvény és annak értelme, a szokásjog, az elmélet és a hagyomány is kudarcot vall az eset megoldása során, a bíró azon szabály szerint ítéljen, amelyet maga mint törvényhozó alkotna meg.

⁴⁵Burián László: A *lex mercatoria* alkalmazása nemzetközi kereskedelmi jogvitákban. Magyar Jog. 1996. 8. 490-503.

⁴⁶A 31/1998 (VI.25.) AB határozat szerint a joggal való visszaélés tilalma az egész jogrendszerben érvényesül. Vö. 18/2008 (III.12.) AB határozattal.

jogtudományban, mind pedig az alkotmánybíróági gyakorlatokban egyre inkább eljelentéktelenedni látszik a *közjog-magánjog* hagyományos, kissé mesterkéltnél határvonala. Mindebből persze az is következik, hogy az igazságtételi (a Zétényi-Takács-féle elévülési) törvény esetében az Alkotmánybírósnak két azonos természetű (tudni illik a jogállamiság kategóriájának tartalmát adó) jogelv közül kellett volna választania, és nem lehet kétséges, hogy ilyenkor az *általánosabb* érvényű, *morális tartalmat inkább hordozót* kell választani. Nem szólva arról, hogy a pusztán jogbiztonság csupán akkor értelmezhető az igazságosság biztonsága és a jóhiszeműség jogelve nélkül, ha eleve lemondunk a jog morális tartalmáról, és az adott ügyben mellőzni kívánt jogelveket egyszerűen figyelmen kívül hagyjuk.

Az Alkotmánybírósnak arra az álláspontra helyezkedett, hogy – amint szintén a határozat indoklása írja – „Az *AB gyakorlata szerint alapjog és szabadság tartalma törvénnyel is csak más alapjog vagy alkotmányos érték védelme érdekében, elkerülhetetlen esetben, a szükséges mértékben és arányosan korlátozható.*” Csakhogy az ezzel kapcsolatos kérdés azon fordul meg, hogy a rendeltetésszerű és jóhiszemű joggyakorlás elvének érvényesítéséhez való jogot elismerjük-e, és pedig alapjogként, illetve, hogy az igazságosságot és az abból következő jogelveket *alkotmányos értéknek* tekintjük-e. Ha igen, akkor annak alapján a büntetlenséghez fűződő „jog” akár korlátozható is. (Ráadásul a törvény nem is tartalmazott formális vagy tartalmi korlátozást, csupán egy általános jogelv alkalmazhatóságát tette nyilvánvalóvá az elévülési idő elkezdődésének kimondásával.) Ám az igazságosságra és bizonyos jogelvek alkalmazhatóságára való igény *nem alapjogi* jellegét éppen e határozat indoklása mondta ki, így a döntést az Alkotmánybírósnak – meglehetősen tautologikus módon – nem az Alkotmányból, hanem *saját határozatából* vezette le.

Az indoklás az egyoldalú pozitívista érvelést annak kijelentésével koronázta, hogy „*nem hárítható az elkövetőre annak terhe, ha az állam mulasztása miatt a büntetőeljárás ideális célja, az igazságos és rendeltetését betöltő büntetés kiszabása nem teljesülhetett.*” Csakhogy nem pusztán absztrakt módon az állam mulasztásával, hanem az esetleges felelősségre vonással érintett személyeknek a hatalom fenntartásával kapcsolatos aktív, tevékeny részvételével is összefüggött a felelősségre vonás elmaradása. Az indoklás ráadásul e helyen pusztán *államról* beszél, figyelmen kívül hagyva annak az államnak *pártállami* (tehát a párttal szorosan összefonódott) jellegét, amely egyúttal azt is jelentette, hogy az állam mint sajátos közhatalmi entitás önhibáján kívül nem volt abban a helyzetben, hogy bűnüldözési kötelezettségének *maradékta*lanul eleget tegyen. Az állam tehát az Alkotmánybírósnak érvelésével szemben nem *mulasztott*, hanem *akadályozva* volt, ami nem csekély különbség, a jogkövetkezményeket illetően sem.

Az egykori döntés tehát olyan, a szakmai szabályoknak ellentmondó, következésképpen nyilvánvalóan *politikai döntés* volt, amelynek több köze volt az akkori média⁴⁷ által sugallt „ne bolygassuk a múltat” vélekedéshez, mint a jogelméleti megfontolásokhoz, egyúttal a jövő morális állapotai iránti felelősséghez. Magyarország többek között e döntés nyomán lett ún. „*következmények nélküli ország*”, szemben Németországgal, Csehországgal, és más volt szocialista országgal, ahol ugyanazon európai jogállami normák mellett nem volt akadálya a felelősségre vonásnak. A döntés egyik különlegességét az adja továbbá, hogy a törvény – amint utaltunk rá – valójában „*megállapítást*” tartalmazott (ti. az elévülés nyugvását), mintegy *tájékoztatásul* a bíróságok számára. Az Alkotmánybírósnak arra végképp nem volt felhatalmazása, hogy egy *megállapítás* alkotmányosságát vizsgálja, az ugyanis vagy *igaz* vagy *hamis*, de semmi esetre sem vet fel alkotmányossági kérdéseket, kivéve, ha olyan dolog létét vagy hiányát állapítja meg, amelyről az Alkotmány *másképpen* rendelkezik. Az Alkotmány azonban – mint oly sok speciális és konkrét dologról – *hallgatott* a politikai okokból nem üldözött bűnök büntethetőségének kérdéséről, így a jogalkotónak szabad tere nyílt az elévülés nyugvásának megállapítására. Nem véletlen, hogy az Alkotmánybírósnak – amellet, hogy a *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* elveit meglehetősen erőltetetten igyekezett alkalmazni az elévülés nyugvásának egészen más természetű problematikájára⁴⁸ – csupán a *jogbiztonságnak* az Alkotmányban szó szerint nem is szereplő elvére

⁴⁷ És ne felejtjük, a kilencvenes évek elejének médiája alapvetően azonos volt még az MSzMP Agitációs és Propaganda Osztályának felügyelete által kialakított struktúrával.

⁴⁸ Az elévülés jogpolitikai okai és rendeltetése ráadásul egy kiegyensúlyozott társadalmi helyzetben értelmezhetők, de

talált rá, mint olyan mozzanatra, ami hivatkozási alapként látszott a jogszabály megsemmisítésére. Azonban a jogbiztonság elvét mindjárt *abszolutizálta* is, és nem szembesítette a *rendeltetésszerű joggyakorlással, a jóhiszeműséggel* és a „senki a maga felróható magatartására nem hivatkozhat” elvével. Indoklásában a jogot *megfosztotta* az igazságossággal és az igazságosságot kifejező *jogelvekkel* való összefüggéseitől, és *így, csakis így* juthatott arra a következtetésre, hogy ismert bűnösök (de legalábbis gyanúsítható személyek) büntetlenek maradhassanak.

Többek között e döntés nyomán írhatott olyan elkeseredett hangon a szocializmus éveiben üldözött, kiváló jogtudós, Szabó József professzor,⁴⁹ kétségbe vonva egyúttal az Alkotmánybíróság létjogosultságát is, utalva az első testület megválasztásának körülményeire, tehát a tagoknak (részben) még az 1990 előtti országgyűlés általi megválasztására (ne felejtjük, a testület hivatalosan 1990. január elsején kezdte meg tevékenységét, tehát még a szabad választásokat megelőzően). Szabó a kommunista *hatalomátmentés* egyik fontos eszközeként látta a testületet, amely mindenféle *valós legitimitáció nélkül* gyakorolt kontrollt a szabadon választott Országgyűlés döntései felett. Ezek a felvetések még akkor is elgondolkodtatóak, ha tudjuk jól, az Alkotmánybíróság mentette meg az országot a Bokros-csomag legbrutálisabb rendelkezéseitől, vagy (már más személyi összetételben) az arányos közteherviselés elvének ellentmondó tartalommal megalkotott vagyon- illetve ingatlanadóitól. Amiként – az ún. négy igenes népszavazás nyomán – a köztársasági elnök megválasztásával is bevárta az ország az új parlament megalakulását, ugyanígy kívánatos lett volna, hogy az első alkotmánybíráknak is az új törvényhozás kölcsönözzön vitathatatlan legitimitációt.

Magam tehát – az Alkotmánybíróság részben pozitív gyakorlatára is tekintettel – szükségesnek érzem egy szakmai szempontból megfellebbezhetetlen tekintélyű, olyan testület létét, amely a valós alkotmányos értékekkel szembesíti a mindenkori hatalmat. Azt is látni kell azonban, hogy a testület számos bölcs és helyes döntése mellett a *legkritikusabb kérdésekben* (igazságtétel, kárpótlás) hozott határozataival nemhogy nem erősítette az alkotmányos kultúrát, hanem a jogállamiság eszméjének egy olyan sajátos interpretációját adta, amely a jog és az erkölcs, a jog és a jogelvek mesterséges, és semmivel sem igazolható elszakításának paradigmáján nyugodott. Ez pedig nem csekély mértékben ásta alá annak a fejlett alkotmányos kultúrának a lehetőségét, amelynek kialakításában és megszilárdításában az Alkotmánybíróságnak jelentős szerepe lett volna.

Alighanem igaza van a konfuciánus filozófiának, amikor azt vallja, hogy a *vezetők példamutatása* hatékonyabban szolgálja a társadalom normakövetését, mint a különféle állami regulák rendszere, és az azok végrehajtására kialakított intézményrendszer. Jó példával kellett volna tehát elől járnia magának az Alkotmánybíróságnak, hogy Magyarországon senkinek ne lehessen kétsége afelől, hogy a bűn elnyeri büntetését, hogy a rabolt javakat vissza kell szolgáltatni, hogy a társadalmi együttműködésben a jóhiszeműség és a kölcsönösség elve kell, hogy érvényesüljön. A jelenlegi kormánytöbbségnek ugyancsak nagy *történelmi lehetőség* adatott, hogy példát mutasson, nem csak a társadalomnak, de még az Alkotmánybíróságnak is. Hogy ezzel a lehetőséggel mi módon élt, erre vonatkozóan Vörös Imre tanulmánya, és az e dolgozat elején idézett egyéb írások kellő eligazítást nyújtanak.

VII. Zárógondolatok

Vörös Imre tanulmányának elején utal az ún. „nemzeti együttműködés rendszeré”-re, amelynek tartalma és természete – a szerző szerint – immár egyre nyilvánvalóbban látszik kibontakozni. Ezen a helyen utalok egy részletesebben kidolgozandó teóriámra, amely a jog és a humánetológia kapcsolatait érintő kutatásaim nyomán körvonalazódott. Ez annyiban releváns a

semmi esetre sem arra az esetre, amikor az *elévüléstől függetlenül sem* volt helye bizonyos bűnök üldözésének. E körülményt az Alkotmánybíróság szintén figyelmen kívül hagyta.

⁴⁹Szabó József: „Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?” Avagy a rendszerváltozás és a kommunizmus átmentődésének jogi logikája. PoLisz 2010. tavasz 127. 3-16. A tanulmány ekkor csupán napvilágot látott, azonban megírására közel két évtizeddel korábban, 1991-ben, nem sokkal a szerző halála előtt került sor.

Vörös által felvetett problematikát illetően, hogy szempontot adhat az egyes társadalmak működési mechanizmusainak természettudományos alapú értékeléséhez.

Az emberi társadalmakban az állatokra is jellemző, az *egyedek közötti* dominanciahierarchia mellett létezik az ún. *szabálydominancia* is, tudni illik, hogy a domináns egyed helyébe egy szabály lép. Ez eddig pusztán egy humánetológiai megfigyelés, azzal együtt, hogy a perszonális hierarchia és a szabálydominancia *egymást átszöve* jellemzi a társadalmakat. Saját kutatásaim és megfigyeléseim szerint az egyes társadalmak (kultúrák) – egyéb létjogosult osztályozási szempontok mellett – megkülönböztethetők aszerint is, hogy bennük *inkább a személyes* (kapcsolatokon alapuló, hálózatos) igazodás vagy *inkább a szabálydominancia* érvényesül-e. Így különböztetem meg a *szabályalapú társadalmak* (rule-based society) és a *hálózatalapú társadalmak* (web-based society) kategóriáit. Közép- és Dél-Európa társadalmaira inkább az utóbbi szisztémát látom jellemzőnek,⁵⁰ míg az előbbivel a nyugat- és észak-európai társadalmak írhatók le pontosabban. Hangsúlyozom, hogy az emberi magatartás-komplex adottságából következően mindkét rendszer egyaránt magában hordja a másik szisztéma bizonyos sajátosságait.

A rendszerek egyetlen objektív értékmérője *hatékonyságuk* lehet, amely nem kis részben függ össze azzal is, hogy a szisztéma mennyire jól vagy mennyire rosszul „tükrözi” az adott társadalom és kultúra általános morális, erkölcsi felfogását. Ha jól tükrözi és jeleníti meg azt, abban az esetben a társadalom működőképes, és a saját maga hatékony újratermelésére alkalmas, míg ha eltávolodik attól, az óhatatlanul anómiás állapothoz, működési és funkcionális zavarokhoz vezet. Ilyen helyzet állhat elő, amikor az egyik szisztémát mesterségesen kívánják felváltani egy másikkal, amikor a paradigmaváltás nem organikusan és spontán módon történik. Természetesen ún. organikus átalakulás esetén – annak jobbára középső periódusában – is sor kerülhet válságokra, ekkor azonban a tünetek talán kisebb hevességgel mutatkoznak meg.

Magyarországon egy sajátos – sok szempontból a dél-európai berendezkedésekre is hasonlító – félfudális fél-kapitalista rendszer állt fenn 1945-ig, amelyben viszonylagos

⁵⁰Feltehetően egyáltalán nem véletlen, hanem inkább a kulturális hagyományokból, azok sajátos logikájából következő tény, hogy a társadalmi hálózatokkal kapcsolatos kutatásokban közreműködő tudósoknak, gondolkodóknak számos kelet-európai, hangsúlyosan magyar, illetve romániai vonatkozásaik vannak. Az 1967-es ún. „small world experiment”-et (kis világ kísérletet) az a – már említett – Stanley Milgram végezte el, akinek apja Samuel Milgram magyar, anyja román származású volt. Milgram e kísérlettel bizonyítani kívánta, hogy – amint a magyar szólás is mondja – „kicsi a világ”, s hogy két ismeretlen ember között legfeljebb *öt* további kapcsolati láncszemmel kapcsolatot lehet teremteni. A kísérlet egyébként Karinthy Frigyes Láncszemek című novellájának logikáján alapul. Amint Karinthy írja: „*Annak bizonyításául, hogy a Földgolyó lakossága sokkal közelebb van egymáshoz, mindenféle tekintetben, mint ahogy valaha is volt, próbát ajánlott fel a társaság egyik tagja. Tessék egy akármilyen meghatározható egyént kijelölni a Föld másfél milliárd lakója közül, bármelyik pontján a Földnek — ő fogadást ajánl, hogy legföljebb öt más egyénnel keresztül, kik közül az egyik neki személyes ismerőse, kapcsolatot tud létesíteni az illetővel, csupa közvetlen — ismeretség — alapon, mint ahogy mondani szokták: „Kérlek, te ismered X. Y-t, szólj neki, hogy szóljon Z. V-nek, aki neki ismerőse...” stb. — Na, erre kíváncsi vagyok — mondta valaki —, hát kérem, mondjuk... mondjuk, Lagerlöf Zelma. — Lagerlöf Zelma — mondta barátunk —, mi sem könnyebb ennél. Két másodpercig gondolkodott csak, már kész is volt. Hát kérem, Lagerlöf Zelma, mint a Nobel-díj nyertese, nyilván személyesen ismeri Gusztáv svéd királyt, hiszen az adta át neki a díjat, az előírás szerint. Márpedig Gusztáv svéd király szenvedélyes teniszjátékos, részt vesz a nemzetközi nagyversenyeken is, játszott Kehrlinggel, akit kétségkívül kegyel és jól ismer — Kehrlinget pedig én magam (barátunk szintén erős teniszjátékos) nagyon jól ismerem. Íme a lánc — csak két láncszem kellett hozzá a maximális öt pontból, ami természetes is, hiszen a világ nagy híré és népszerű embereihez könnyebb kapcsolatot találni, mint a jelentéktelenséghez, lévén előbbieknél rengeteg ismerőse. Tessék nehezebb feladatot adni.*” (Karinthy Frigyes: Minden másképpen van (Ötvenkét vasárnap). Athenaeum, Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest. 1929.; Vö. Braun Tibor: Egyetemes lángelme – a hálózatok új tudományának előfutára: Karinthy Frigyes. Magyar Tudomány 2003. 12. 1601.) Csakhogy a hálózatok tudományának magyar, illetve romániai kapcsolódási pontjai ezzel távolról sem érnek véget. A hálózattudomány utóbbi éveinek nemzetközileg egyik legismertebb és legelismertebb kutatója Barabási Albert-László, fizikus, az MTA külső tagja, aki a ma Romániához tartozó Karcfalván látta meg a napvilágot 1967-ben. (A hálózatok logikájáról l. Barabási Albert-László: Behálózva – A hálózatok új tudománya. Helikon Kiadó. Budapest. 2011.) Erősen gyanítható tehát, hogy a hálózatokkal kapcsolatos jelenségeket nem pusztán véletlenül értik meg mélyebben a magyar vonatkozásokkal rendelkező gondolkodók, hanem azért, mert többé vagy kevésbé kulturálisan adott számukra, hogy szinte reflexszerűen képesek legyenek hálózatokban, azok logikája szerint gondolkodni. Ezt pedig nem csekély mértékben az okozhatja, hogy az őket (vagy egykor szüleiket) körülvevő társadalmi környezet hangsúlyosan hálózatosan épül fel, és a nyugati és északi társadalmakhoz képest sokkal inkább aszerint is működik.

hatékonysággal és kiegyensúlyozottsággal működtek a személyes kapcsolatokon nyugvó *hálózatok*, és a társadalom sajátos értékrendjéből következő *szabályok* is. Az 1945-ös átalakulás azonban egyaránt érintette mind a fennálló szabályrendszert, mind pedig a társadalom egész struktúráját, így a kialakult kapcsolati hálózatokat is. Ekkor a (viszonylag) biztos igazodási pontoknak még inkább azok a személyes kapcsolatok bizonyultak, amelyek az újonnan kialakuló társadalmi struktúra alapján jöttek létre. Még inkább előtérbe került tehát a személyes kapcsolatok rendszerének szövege, ennek minden beidegződésével együtt. Ezért is írhatta Hamvas Béla, hogy Magyarországon még a kommunizmus is dzsentroid jellegű.⁵¹ 1945-től tehát – az új rend kialakítására tett minden erőfeszítés mellett, sőt éppen azért – még inkább megerősödött Magyarországon a társadalom hálózat alapú szerveződése, az ügyeknek elsősorban a kapcsolatok, kevésbé a szabályok alapján való kezelése és megoldása.⁵²

Az 1990-es változások elméletileg szintén új, szabályalapú paradigmát kínáltak, ám az átalakulás üteme még inkább előtérbe állította a kapcsolatok rendszerének hálózatait. Eközben azonban a liberális demokrácia elvei alapján kialakított jogrendszerünk egy szabályalapú társadalom képét sugallta. Ez pedig inkább fokozta-fokozza a társadalom tagjainak zavarát a helyzet helyes megítélésében, mintsem tisztázná azt, illetve segítené a szabályalapú társadalom irányába való elmozdulást. A pártok hatékony önszervezése érdekében ugyancsak szükség volt a személyes kapcsolatokon nyugvó együttműködés erősítésére, ami szintén nem segítette a szabálykövetés gyakorlatának kialakulását.

Ugyancsak Zárug Péter Farkas egy másik írásában⁵³ a miniszterelnök VOSZ-nál tett látogatása alkalmával mondott beszédét idézi: „Az összefogás nem szándék kérdése, hanem erő kérdése. Lehet, hogy vannak országok, ahol ez nem így működik, például a skandinávoknál, de egy ilyen fél-ázsiai népség, mint mi, akkor tud összefogni, ha erő van. Ez nem zárja ki a konzultációt, a vitát és a demokráciát, de kell egy központi összefogás, ami az ország történelmi tapasztalataiból is levonható.”⁵⁴

E gondolatok nem várt oldalról támasztják alá teóriámat Közép-Európa – így Magyarország – alapvetően hálózatalapú, és a nyugatibb, északibb társadalmak szabályalapú szerveződéséről. Egy ország történelmi tapasztalataiból azonban álláspontom szerint több következtetés is levonható. A magyar társadalomfejlődés elmúlt évtizedeinek merőben vázlatos jellemzéséből így arra is következtethetünk, hogy kívánatos visszatérnünk egy olyan társadalmi szisztémához, amelyben a *hálózatok* rendszerét hatékonyan, és mind erősebben hatja át a – morális vonatkozásoktól nem megfosztott – *szabályok uralma*. Egy olyan európai hagyomány tehát, amelynek – többé-e vagy kevésbé, de – egykor mi is részesei voltunk.

⁵¹Hamvas Béla: Szarepta. 1951-55. Medio Kiadó. Budapest. 1998. 156-159.

⁵²Vö. Nagy József: A keresztény ország. Interjú Róna Péterrel. 168óraonline 2007. 12. 13. <http://www.168ora.hu/cikk.php?id=8849>

⁵³Zárug Péter Farkas: Tuszványos után: összefogás és erő. Demokrata. XVI. 31. 40-41.

⁵⁴Zárug: Tuszványos után... 40.